ڊاڪٽر رياضت برڙو

اردو-سنڌي لغتن جو تنقيدي ۽ تجزياتي جائزو
A critical and analytical review of Urdu-Sindhi dictionaries

Abstract:

Lexicography is a professional activity as well as an academic field concerned with dictionaries and various kinds of reference work. The importance of a dictionary as a reference book for pedagogical purpose is universally accepted.

The practice of writing lexicon in Sindhi language started in due course during the British rule in Sindh. Before it, bilingual dictionaries of Persian-Sindhi and Arabic-Sindhi words and trilingual dictionaries showing the substitutes of "Persian-Arabic-Sindhi" words were in currency for reference. After coming into being of Pakistan Sindhi language came into direct interaction with Urdu language because Karachi, the biggest and main city of Sindh, was made capital of Pakistan and Urdu was declared as a national language of the country. Majority of Urdu-speaking population besides Karachi settled down in other big cities of Sindh as well which included Hyderabad, Sukkur and Mirpur Khas, this resulted into frequent contact of Sindhi people with Urdu language. On the other hand many words of Arabic, Persian, Sanskrit, Hindi and Turkish languages were part of Urdu language of which many were already being spoken and written in Sindhi language as well, hence, the lexical similarities existed in both languages to the considerable extent. In this given perspective, the bilingual dictionaries of Urdu and Sindhi were prepared so that the speakers of both the languages should be brought closer to each other. In this context the first ever step was taken by Ibn-e-Illyas who compiled a dictionary entitled "Naeen Urdu-Sindhi Lughaat" (The New Urdu-Sindhi Dictionary) which was published in 1950 and made public for reference. Afterwards, Dr. Nabi Bux Khan Baloch, Dr. Ghulam Mustafa Khan, Dr. Abul Laith Siddiqui, Jamal Rind, Abdul Sattar Baloch, Dr. Badar Dhamraho, Muhammad Usman Abbasi, Rahim Bux Lund and Ali Sher Qureshi contributed in this field and thus, brought these two languages even more closely to each other.

In this paper, I have presented critical review of Urdu-Sindhi dictionaries. In this study, the microstructure of dictionaries with particular emphasis on presentation of meaning, pronunciation and grammatical

information have been studied. Research paradigm for this study is qualitative and content analysis is used as the research tool. It is found that these dictionaries qualify as a good work and carry many merits in one aspect or in another. This sort of research work has not been done previously in Sindhi language, this shall not only help improvise already published dictionaries but also inspire to find out and adopt new ways and methods for preparing qualitative bilingual dictionaries.
Key words: Lexicography, Dictionaries, Urdu and Sindhi Bilingual lexical work.

سنڌي ۽ اردو ٻولين جي هڪٻئي سان تعلق ۽ اردو ٻوليءَ جي ننڍي کنڊ ’هند-سنڌ‘ ۾ پيدائش بابت الڳ الڳ رايا تحقيق ۽ تجزيي هيٺ آندا ويا آهن، جهڙوڪ ڊاڪٽر جميل جالبي لکي ٿو:

”یہ زبان [اردو] اپنی ابتدائی شکل میں سندھ و ملتان کے علاقے میں عربوں کے زیر اثر بننی شروع ہوئی۔ محمود غزنوی کے بعد جب آلِ غزنہ نے سندھ و پنجاب اور میرٹھ تک کے علاقے پر اپنی حکومت قائم کرکے لاہور کو اپنا دارالحکومت بنایا تو یہ ’نئی زبان‘ 1026ء سے 1182ء تک اپنی خد و خال اس علاقے میں بناتی سنوارتی رہی۔“(1)

يا سيد سليمان ندوي لکي ٿو:

”ہر صوبہ کی مقامی بولیوں میں مسلمانوں کی زبان کے الفاظ کا میل ہو کر ایک نئی بولی پیدا ہونے لگی، مسلمانوں اور ہندوؤں کا یہ میل جول جیسا کہ پہلے کہا گیا، سب سے پہلے ملتان سے لے کر ٹھٹھہ تک سندھ میں اور پھر یہاں سے گجرات اور کاٹھیاوار تک ہوا ہوگا، اس میل جول سے جو زبان بنی اس کا پہلا نمونہ ہم کو 762ھ میں فیروز شاہ تغلق کے عہد میں سندھ میں ملتا ہے۔“(2)

اهڙيءَ طرح پروفيسر رحمت فرخ آبادي لکي ٿو:

”1843ء میں جب سندھ انگریزی مقبوضات میں شامل کرلیا گیا تو انتظامی اور کاروباری ضروریات اور تلاش معاش کی خاطر یوپی اور پنجاب کے اردو داں حضرات سندھ آئے اور ایک بہت ہی قلیل عرصے میں اردو نے مقامی زبان سندھی کے ساتھ ہی ساتھ اپنے دائرہ اثر کو وسعت دینا شروع کی۔ دفتری ضروریات میں فارسی کی جگہ سندھی نے لے لی تھی اور یہ ایک بڑا ہی مثبت اور خوش آئند اقدام تھا لیکن کراچی کی عام زبان ہونے کا شرف اردو کے حصے میں آیا۔“(3)

ان ريت، هڪ تضاد کي مختلف راين ۾ مطالعي هيٺ آڻي سگهجي ٿو جن جي ڇنڊڇاڻ جي وڏي گهرج آهي.

سنڌ تي 1843ع ۾ انگريزن جي قبضي کان اڳ، سنڌ ۾ سنڌي، فارسي،

اردو ۽ ٻين ٻولين ۾ شعر لکڻ جو سلسلو نظر اچي ٿو جنهن بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تحقيقي ڪتاب 'سندھ میں اردو شاعری' (عہدِ شاہجہان تا قیامِ پاکستان) اهم آهي، جنهن ۾ 71 شاعرن جو ڪلام سهيڙيو ويو آهي، جن ۾ مُلا عبدالحڪيم عطا ٺٽويءَ (1040هه-1140هه) جو نالو پهرئين شاعر طور ڏنل آهي، جنهن جي ٿوري اردو شاعري ملي ٿي.[4] ان منجهان پڻ سنڌي ۽ اردو ٻولين جي ڳانڍاپي سان گڏ شاعرن جي اردو ٻوليءَ ڏانهن رويي ۽ سندن لهجي جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو.

اردو ٻوليءَ ۾ جيئن تہ عربي، فارسي، سنسڪرت، هندي ۽ ترڪي ٻولين جي لفظن جو ججهو ذخيرو موجود هو جن ٻولين جا ڪيترائي لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ پڻ ڳالهايا ۽ لکيا پڙهيا ويندا هئا، ان ڪري سنڌي ۽ اردو ٻولين جي ويجهڙائي ٿيڻ ۾ ڪو وڏو وقت نہ لڳو. سن 1947ع ۾، پاڪستان جي قيام بعد، هندستان مان پاڪستان، خاص ڪري سنڌ ڏي لڏي آيل مهاجرن جي اڪثريت اردو ٻولي ڳالهائيندڙ هئي، جيڪا پاڪستان جي قومي زبان بڻائي وئي، تہ ان عمل سان سنڌي ٻوليءَ تي اردوءَ جا اثر سڌيءَ ريت ۽ گهڻا پوڻ شروع ٿيا. پر سنڌي ٻوليءَ بہ پنهنجين سگهارين لساني ۽ لغتي خوبين جي ڪري ۽ پختن علمي، مذهبي، ادبي ۽ تهذيبي بنيادن هئڻ جي ڪري اردوءَ ٻوليءَ تي پنهنجا اثر ڇڏڻ شروع ڪيا. سن 1955ع ۾ اولهہ پاڪستان ۾ ون يونٽ جي قيام ۽ سنڌي ٻوليءَ خلاف سازشن سان، سنڌي ۽ اردو ٻولين جي وچ ۾ ويجهڙائي ٿيڻ بدران ڏُوري وڌڻ لڳي، جنهن جو خاتمو سن 1970ع ۾ ٿيو ۽ سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حيثيت بحال ٿي. پاڪستان ۾ اردو ٻوليءَ جي آمد سان، جتي ٻنهي ٻولين ۾ هڪ ٻئي جو ادب ترجمو ٿيڻ لڳو اتي سنڌي ۽ اردو ٻولين جون ٻہ-ٻوليائي لغتون بہ مرتب ٿيڻ لڳيون. ان حوالي سان، سڀ کان پهريون قدم جناب ابن الياس ڪنيو جنهن جي مرتب ڪيل 'نئين اردو-سنڌي لغات' سن 1950ع ۾ ڇپجي پڌري ٿي. ان کان پوءِ وفاقي سرڪار پاران سنڌ يونيورسٽيءَ کي ڏنل رٿا تحت، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جون گڏيل طور جوڙيل لغتون 'سنڌي-اردو لغت' سن 1959ع ۾ ۽ 'اردو-سنڌي لغت' سن 1960ع ۾ ڇپجي پڌريون ٿيون. انهن لغتن جي ڇپجڻ بعد ڊاڪٽر ابوالليث صديقيءَ جي لکيل ۽ جمال رند جي ترجمو ڪيل هڪ لغت 'بنيادي اردو' جي نالي سان سن 1968ع ۾ ڇپي. ان کان پوءِ ڪيترن ئي ورهين تائين ڪا اهم اردو-سنڌي يا سنڌي-اردو لغت نہ ڇپي. نيٺ، سن 2003ع ۾، عبدالستار بلوچ جي تاليف ڪيل لغت 'اردو-سنڌي لغت/اردو سندھي لغت' ڇپجي پڌري ٿي، جنهن کان پوءِ ڊاڪٽر بدر ڌامراهي جي جوڙيل 'علمي سنڌي-اردو لغت' سن 2011ع ۾ ۽ محمد عثمان عباسيءَ جي مرتب ڪيل لغت 'سندھيکا سندھي اردو

لغت' سن 2016ع ۾ ڇپيون. جڏهن تہ رحيم بخش ڳُنڍ جي جوڙيل لغت 'جديد اردو سندھي لغت' پڻ ڪرائون ۽ پاڪيٽ سائزن ۾ ڇپيل آھي. جنھن تي ڇپائيءَ جو سن ڏنو نہ ويو آھي.

هيٺ اردوءَ کان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل لغتن جو ھڪ مطالعو پيش ڪجي ٿو. ان مطالعي ۾ جيئن تہ بنيادي حوالا مطالعي هيٺ آيل لغتن مان ورتا ويا آهن ان ڪري ترت حوالي طور، وري وري حوالا نمبر ۽ تفصيل ڏيڻ بدران، مختصر طور ننڍين ڏنگين () ۾ ص (= صفحي جو مخفف) ۽ صفحو نمبر لکيو ويو آهي.

1. **نئين اردو-سنڌي لغات (مرتب: ابن الياس):**

هن لغت کي اردو کان سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل پهرين ٻہ-ٻوليائي لغت جي حيثيت حاصل آهي. جنهن جو مؤلف ابن الياس (سومرو) آهي. ان 'نئين اردو-سنڌي لغات' جو پهريون ڇاپو 1950ع ۾، ٻن قسمن جي جُلدبنديءَ سان، ڊيمي سائز ۾، 1000 جي تعداد ۾ ان ۾ ٽن ۽ ٻن ڪالمن ۾ ورهايل 534 لغت جي صفحن تي مشتمل، آفتاب پرنٽنگ پريس حيدرآباد مان ڇپرائي، آزاد بڪ ڊپو حيدرآباد پاران احمد نبي بخش شيخ پڌرو ڪيو.

ان لغت جو 'ديباچو' نامور عالم ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جو، جيتوڻيڪ صرف ٻن صفحن تي مشتمل لکيل آهي، پر منجهس ڪيئي ڪم جا نُڪتا بيان ڪيل آهن، جن ۾ لغت جي فن بابت بہ رايا ڏنل آهن. مثال طور هُو لکي ٿو:

> "(لغات لکندڙ) لاءِ صرف ايترو ڪافي نہ آهي تہ هو لفظن جي ماهيت معلوم ڪري سگهي بلڪ ضروري آهي تہ هو انهن لفظن جي ماهيت ۽ معنيٰ کي انهيءَ ساڳي يا ٻيءَ ٻوليءَ ۾ بہ ورجائي سگهي. انهيءَ لاءِ سندس واسطي هر هڪ لفظ جي هم معنيٰ، هم نشين ۽ هم صحبت لفظن جي ڄاڻ بہ لازمي آهي."(ص 3)

هُو اڳتي لکي ٿو:

> "وري جنهن لغات جو واسطو ٻن ٻولين سان انهيءَ جي لکڻ ۾ تہ اڃا بہ زياده مشڪلاتون آهن ڇو تہ اتي هڪ کان ٻن ٻولين جي لفظن جي پوري پوري ڄاڻ جي ضرورت آهي." (ص 3)

اها اهم ڳالهہ آهي تہ ڊاڪٽر بلوچ جي صلاح سان ان لغت تي نظرثاني نامور اديبَ محمد بخش 'واصف' ڪئي. ڊاڪٽر بلوچ، ابن الياس جي 'اردو-سنڌي لغات' کي پهرين ۽ نئين ڪوشش سڏيندي، لکي ٿو:

"اسان جي خيال ۾ سنڌ جي ادبي دنيا ۾ هي 'اردو-سنڌي لغات' هڪ ڀرپور ۽ نئين ڪوشش آهي جنهن لاءِ مؤلف توڙي پبلشر ٻئي مبارڪباد جا مستحق آهن." (ص 4)

'ديباچي' کان پوءِ ابن الياس جِي ٻن صفحن تي مشتمل 'تمهيد' ڏنل آهي، جنهن ۾ هُو اردو ٻوليءَ بابت لکي ٿو:

"هن وقت اردو زبان پنهنجي غير محدود صلاحيت سبب پاڪستان ۾ قومي ۽ سرڪاري زبان هئڻ جي حيثيت اختيار ڪري چڪي آهي، جنهنڪري پاڪستان جي هر هڪ صوبي ۾، اتي جي ڏيهي ٻولي سان گڏ لازمي ٺهرائي ويئي آهي. صوبہ سنڌ ۾ بہ اردو کي اهڙو ئي درجو مليل آهي جهڙو ٻين صوبن ۾ ميسر اٿس." (ص 5)

ان کان پوءِ هُو لغت جي گُهرجن، طريقيڪار ۽ ضرورت جي لحاظ کان لکي ٿو:

"پر ڪنهن بہ ٻوليءَ کي استعمال ڪرڻ کان اڳ زبان جي صحيح تلفظ، قاعدن ۽ لغت کان واقف ٿيڻ از حد ضروري ڳالهہ آهي. جنهن کانسواءِ اسين نہ رڳو ان ٻولي جي خوبين جي شناس حاصل نہ ڪري سگهنداسين بلڪ ٻولي ڳالهائيندڙن جي خيالات ۽ جذبات جي پروڙ بہ حاصل نہ ڪري سگهنداسين. هي ڊڪشنري اها ضرورت بہ پليءَ پت پوري ڪري سگهندي، خصوصاً ڪاليجن ۽ اسڪولن جي شاگردن ۽ عام پڙهندڙن لاءِ تہ تمام ڪارائتي ثابت ٿيندي." (ص 5-6)

هن لغت ۾ هيٺيون ڪجهہ ڳالهيون نظر اچن ٿيون:

1. هِن لغت تي نالو سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل آهي، جيتوڻيڪ اهو اردو ٻوليءَ ۾ هئڻ گهرجي ها، ڇاڪاڻ تہ لغت اردوءَ کان سنڌيءَ ۾ آهي.
2. 'ديباچو' ۽ 'تمهيد' اردو ۾ لکجي ها يا سنڌيءَ سان گڏ اردوءَ ۾ بہ هجي ها.
3. هڪ صفحي تي، فهرست ۾، اردوءَ جي 34 حرفن جِي صفحي نمبر سان نشاندهي ڪيل آهي، جنهن مان پڌرو آهي، تہ 'بھ، پھ، تھ، ٹھ، جھ، چھ، دھ، ڈھ، کھ، گھ' جون داخلائون الڳ ڏيڻ بدران، ترتيبوار 'ب، پ، ت، ٹ، ج، چ، د، ڈ، ک، گ' ۾ ڏنيون ويون آهن، ڇاڪاڻ تہ تنهن وقت اردو لغتن جي لحاظ کان اهو ئي طريقو مروج هيو.
4. فهرست کان پوءِ ورندڙ صفحي تي لغت ۾ ڪتب آندل نشانين (مخففن) کي ڄاڻايل آهي، جن ۾ 'ا' اردو، 'ع' عربي، 'ف' فارسي، 'انگ' انگريزي، 'ت' ترڪيءَ

۽ 'هہ' هندي ٻولين جي نمائندگي ڪن ٿيون. جڏهن تہ 'مذ' مذڪر، 'مث' مؤنث ۽ 'ص' صفت لاءِ نشانيون مقرر ڪيل آهن. انهن نشانين ڪانسواءِ، لغت اندر، 'جمع' لفظن، 'اصطلاحن' ۽ 'چوڻين' جي ڪٿي نشاندهي ڪيل آهي، تہ ڪٿي ڪيل ناهي، جهڙوڪ: 'آنکھوں میں گھر کرنا' (ص ١٠) وغيره ۾ اصطلاح ڄاڻايل ناهي.

5. 'جمع' لفظن جي ٻن طريقن سان ڄاڻ ڏنل آهي يعني ڪٿي ڏنگيءَ ۾ تہ ڪٿي معنيٰ ۾. اهو هڪڙو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي ها، جهڙوڪ: 'آداب – (ع – مذ) جمع ادب جو – فضيلت' (ص ٣)، 'آرا [ع – مث جمع] راءِ – مشوره – صلاح – خيال' (ص ۴).

6. اعرابن جو ٻنهہ گهٽ استعمال ڪيو ويو آهي، پر جتي تمام ضروري هو اتي بہ نہ ڪيو ويو آهي، جهڙوڪ: 'لوٹا' جون ٽي داخلائون گڏوگڏ آهن، جن مان ٻہ 'لوٹا' ۽ ٽِين 'لُوٹا' آهي، پر ٽينءَ داخلا جو اُچاري فرق اعراب وسيلي ڏنل ناهي (ص ٣٠١).

7. زير اضافت جو مرڪب اردو لفظن ۾ واهپو لازمي هوندو آهي، جيڪو هن لغت ۾ نظر نہ ٿو اچي.

8. پروف جي چُڪن تي بہ ڌيان ڏيڻ گهرجي ها، جهڙوڪ: 'آبا واجداد' [آبا واجداد]، 'آب زلال' [آبِ زُلال]، 'مان' [مانُ]، 'پيء' [پِيءُ]، 'چنڪار' [چٽڪار] (ص ١)، 'آراڪش' [آراڪش] (ص ٣)، 'چهان بين' [چھان بین] (ص ١٥٦)، 'مشڪل آسان هونا' [مشکل آسان ہونا] (ص ٣٤١)، 'ملوڪ' [ملوک] (ص ٣٥٨) يعني سنڌي 'ڪ' جو استعمال اردو لفظن ۾ 'ک' بدران ڪيو ويو آهي. ڪي اکر مختلف صفحن تي اونڌا پڻ لڳي ويا آهن. اهڙيءَ طرح 'آرزو' ۽ ٻيون لاڳاپيل داخلائون 'آرزومند' (معنائون: خواهشمند، شوقين ۽ گهرجائو) (ص ۵) ڏنل آهن، تہ ٻيهر 'آرزومند' (معنائون: لوڀي، لالچي، حريص) (ص ٦) پڻ ڏنل آهي جنهن جي گهرج نہ هئي، جڏهن تہ اهي معنائون پڻ صحيح ناهن.

9. ڪي مرڪب لفظ گڏي لکيل آهن جن کي الڳ لکڻ گهرجي، تہ ڪي وري الڳ لکيل آهن جن کي گڏي لکڻ گهرجي، جهڙوڪ: 'آب پاشی' [آبپاشي]، 'آبتاب' [آب تاب، درحقيقت 'آب و تاب'] (ص ١).

10. اردو لفظن جو رسم الخط سنڌيءَ وارو ڪتب آندو ويو آهي. البت خاص اردو اکرن کي 'ٻهہ (بھ)، پهہ (پھ)، تهہ (تھ)، ڇهہ (چھ)، ٽ، ٽهہ (ٹھ)، دهہ (دھ)، ڏ، ڏهہ (ڈھ)، ڙ، ڪ، کهہ (کھ)، گهہ (گھ)، ہہ، ے' ڪري لکيو ويو آهي. (ڏنگيءَ ۾ ڏنل اکر اسان لکيا آهن.)

11. اردوءَ جي ”ں“ (گُھٽي) کي سنڌي اکر ’ن‘ ڪري لکيو ويو آهي، جنهن سان ’ں‘ (گُھٽي) جو تلفظ متاثر ٿيو آهي. ان ڪانسواءِ اردو ’ی‘ کي پڻ سنڌي ’ي‘ وانگر اردو لفظن ۾ لکيو ويو آهي، جيڪو درست ناهي.

12. آئيويٽائي ترتيب ۾ ڪي ڪوتون رهجي ويون آهن، جهڙوڪ: ’آرا‘ جون ٻه داخلائون آهن پر ٻنهي جي وچ ۾ ’آراڪش‘ [آراڪش]، آراستگي، آراسته، آرام، آرام جان، آرام طلب ۽ آرام گاهه (ص ۴) ۽ ’حيا‘ ۽ ’حيات‘ جي وچ ۾ ’حيادار‘ (ص ۱۷۰) آيل آهن.

هن لغت ۾ هڪ صفحي تي سراسري طور 30 عدد داخلائون ڏنل آهن. ان لحاظ کان لغت ۾ ساڍن پندرهن هزارن کان ساڍن سورهن هزارن جي وچ ۾ داخلائون ليکي سگهجن ٿيون. ٿلهي ليکي 16 هزار تعداد چئي سگهجي ٿو. هن لغت جي پهرين داخلا ’آب‘ ۽ آخري داخلا ’ييلاق‘ هن ريت ڏنل آهن:

آب ـ (ف. مذ) پاڻي ـ مان ـ چمڪ رونق. (ص ۱)

ييلاق ـ [ف. مذ] گرم موسم گذارڻ لاءِ طبيعت کي وڻندڙ هنڌ. (ص ۵۳۴)

انهن ٻن داخلائن مان پرکي سگهجي ٿو ته (1) مُکيه لفظ (هيڊ ورڊ) سادي نموني ڏنو ويو آهي، نه ته ان کي سؤکو (bold) ڪرڻ گهرجي ها. (2) مُکيه لفظ کان پوءِ ڳنڍيندڙ ليڪ ڏني وئي آهي، جنهن جو واهپو معنائن مرڀه ڪيل آهي، ان ڪري ان جو واهپو مکيه لفظ کان پوءِ ٿيڻ نه گهرجي ها، ان جي بدران تشريحي نشاني ’ڪولون‘ (:) ڏجي ها. (3) ٻوليءَ ۽ مذڪر/مؤنث کي ڪٿي ننڍين ڏنگين ۾ ته ڪٿي چورس ڏنگين ۾ رکيو ويو آهي، (4) اردو توڙي سنڌي لفظن ۾ عام طور اعرابن جو استعمال نه ڪيو ويو آهي، (5) ٻن معنائن/متبادل جي وچ ۾ ڪٿي ’ـ‘ ته ڪٿي ’،‘ ڏني وئي آهي.

هيٺ، ’نئين اردو-سنڌي لغات‘ جي مُهڙين ڪجهه صفحن جي داخلائن جو جائزو وٺجي ٿو:

1. مرڪب لفظن جو ٻيو لفظ الڳ داخلا طور ڪن لفظن جو ڏنل آهي، ته ڪن جو ڏنل ناهي، جهڙوڪ: ’آبا واجداد‘ مان ’اجداد‘ (ص ۱) يا ’آتش پرست‘ مان ’پرست‘ (ص ۳) جون داخلائون الڳ ڏنل ناهن، پر ’آب حيات‘ ۾ آيل ’حيات‘، ’آب ذلال‘ [در حقيقت ’آبِ زُلال‘] ۾ آيل ’زلال‘ ۽ ’آب زمزم‘ مان ’زمزم‘ لفظن جون الڳ داخلائون رکيل آهن.

2. ’آبشار‘ جي معنيٰ ۾ لکيو ويو آهي: ”اها جاءِ جتي پاڻي اوچائيءَ کان هيٺ ڪري.“ (ص ۲) اها معنيٰ صحيح ناهي. آبشار جبلن يا مٿاهينءَ تان هيٺ وهندڙ پاڻيءَ کي

چئبو آهي جنهن ۾ آواز پڻ پيدا ٿيندو آهي. ان کي ’جِھرٽو‘ پڻ چئجي. ’نئين جامع سنڌي لغات‘ ۾ آبشار بابت لکيل آهي: ”زور ۽ وڏي آواز سان (جبل تان) هيٺ ڪرندڙ پاڻي - سالارو. جبلن مان سمنڊڙ پاڻيءَ جي زور سان (آواز ڪري هيٺ ڪرندڙ) وهندڙ نهر. زمين مان گوها ڪري نڪرندڙ پاڻي. جهرٽو.“[5]

3. ساڳيءَ طرح ’آپس‘ جي معنائن ۾ ’هڪ ٻئي ۾، پاڻ ۾، مائٽي‘ ڄاڻايل آهن.(ص ٢) جيڪڏهن ’آپس میں‘ هجي ها ته پوءِ سنڌي معنائن ۾ به ’۾‘ لکجي ها. ’آپس‘ جون معنائون ’ميل ميلاپ، مائٽي، قرابت، رشتيداري، پائيچارو‘ وغيره مناسب هيون.
4. ڪي ضروري لفظ داخل ڪيل ڪونهن، جڏهن ته انهن جي سلسلي جا لفظ شامل ڪيل آهي، جهڙوڪ: ”آتش“ جي سلسلي هيٺ ’آتش افروزی، آتشباز، آتش بیان، آتش پرست، آتش خانہ، آتش دان، آتش زدگی‘ وغيره ته ڄاڻايل آهن (ص ٢-٣)، پر ’آتش افروز، آتش بازی، آتش بیانی، آتش پرستی، آتش زدہ‘ لکيا نه ويا آهن.
5. ’آٹا‘ جي داخلا ڪانهي، جڏهن ته ’آٹے دال کا بھاؤ معلوم ہونا‘ (ص ٣) وغيره ڏنل آهن.
6. ’آج‘ جي داخلا ڪانهي، جڏهن ته ’آج کل‘ (ص ٣) وغيره ڏنل آهن.
7. ’آرا‘ جي داخلا ته آهي، پر ’آرا مشین‘ جي ڪانهي.
8. ’آداب مجلس‘ جي معنيٰ ۾ لکيو ويو آهي: ”مجلس ۾ ويهڻ اٿڻ ۽ ڳالهائڻ جي فضيلت“ (ص ۴). اتي ’مجلس‘ جي معنيٰ ڏيڻ ضروري هو.
9. محاوري ’آدھا تیتر آدھا بٹیر‘ جي معنيٰ ۾ لکيو ويو آهي: ”ڏڙ ريڍو سسي ٻاڪري“ (ص ۴). سنئو محاوراتي ترجمو آهي. پر لغت ۾ گهربل هنڌن تي، نه ’آدھا‘ کي درج ڪيو ويو آهي، نه ’تیتر‘ کي ۽ نه ئي ’بٹیر‘ کي، جڏهن ته انهن لفظن جون الڳ الڳ معنائون پڻ آهن.
10. ’آرام طلب‘ جون معنائون ’سست ۽ ڪاهل‘ ته ڏنيون ويون آهن (ص ۴)، پر ’سهولت گهرندڙ، سهنجائي ونندڙ‘ به لکڻ گهرجن ها.
11. ’آریہ‘ جي معنيٰ ’وچ ايشيا کان هندوستان ۾ آيل قوم‘ ۽ ’آریہ ورت‘ جي معنيٰ ’هندستان‘ ڏنل آهن (ص ۵). ’نئين جامع سنڌي لغات‘ ۾ ’آريه‘ بابت لکيل آهي: ”سڌريل. پڙهيل. شريف. عزت وارو - مانوارو - مانائتو - معزز. بزرگ. وڏو. مقدس. خانداني. سردار. (اسم خاص) هندستان جي هڪ قديم قوم جو نالو. سوامي ديانند جو جاري ڪيل پنٿ.“[6] آنلائين ويب سائيٽ ’اردو آئینی‘ ۾ ’آريه ورت‘ جي معنيٰ لکيل آهي: ”مسکن شرفاء“ ۽ مترادف ڏنل آهي ”هندوستاني“[7] ان ڪانسواءِ ’هندوستان‘ ۽ ’هندستان‘ ٻن طريقن سان لکيو ويو آهي، جيڪو هڪ

ئي طرح سان، جيڪو بہ مؤلف صحيح سمجهي ها، لکي ها.

12. 'آڑھت' جي معنيٰ 'دلالي' ڏنل آهي (ص ۵) جيڪا ناڪافي آهي، ڇاڪاڻ تہ ان جون معنائون 'ڏي وٺ، وڪروءِ خريد، منڊي ۽ ايجنسي' بہ آهن.

13. 'آقائے نامدار' جي معنيٰ لکيل آهي: "پنهنجي آفيسر لاءِ چيو ويندو آهي" (ص ۸)، اها معنيٰ بہ صحيح آهي، پر اهو پاڻ سڳورن ﷺ جو لقب پڻ آهي.

14. لغت ۾ 'آکسفورڈ' (معنيٰ: انگلنڊ جي مشهور يونيورسٽي)، 'آکسیجن' (معنيٰ: هڪ گيس آهي) (ص ۸)، 'آمنہ' (معنيٰ: حضور ڪريم جن جي والده جو نالو) (ص ۹)، 'اٹک' (معنيٰ: سنڌو ندي جو نالو) (ص ۱۳)، ۽ ڪُنيتون جهڙوڪ: 'ابن بطوطہ' (معنيٰ: دنيا جو مشهور سياح) (ص ۱۳)، 'ابن مریم' (معنيٰ: حضرت عيسيٰ عليہ) (ص ۱۳)، 'ابوالفضل' (معنيٰ: مشهور سنڌي عالم – اڪبر جي دربار جو رتن) (ص ۱۳)، 'ابو جہل' (معنيٰ: حضرت محمد صلعم جي چاچي جو لقب) (ص ۱۳) وغيره پڻ ڏنل آهن. انهن ۾، 'آڪسفورڊ' جي معنيٰ ۾ '۽ شهر جو نالو'، 'آڪسيجن' ۾ 'گئس جو نالو'، 'اٽڪ' ۾ 'سنڌو نديءَ جو نالو' لکڻ بدران 'پنجاب جي هڪ شهر جو نالو'، 'ابن مریم' ۾ 'بيبي مريم جو پٽ" ڏيڻ کان پوءِ 'حضرت عيسيٰ عليہ السلام جي ڪنيت'، ۽ 'ابو جہل' ۾ 'عرب قوم جي قريش سردار ۽ اسلام جي دشمن جي ڪنيت، معنيٰ جهالت جو پيءُ. اصل نالو عمرو بن حشام' بہ ڄاڻائڻ گهرجي ها.

بهرحال، هن 'نئين اردو-سنڌي لغات' جي بنيادي حيثيت آهي، ڇاڪاڻ تہ اها نہ صرف پهرين ٻہ-ٻوليائي اردو کان سنڌي ٻوليءَ جي لغت آهي پر منجهس لفظن جو وڏو ذخيرو پڻ سمايل آهي. افسوس تہ اها لغت ٻيهر نہ ڇپي آهي. ضرورت آهي، تہ ان کي نظرثانيءَ کان پوءِ ٻيهر ڇپيو وڃي.

2. **اردو-سنڌي لغت**(مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان):

هيءَ اردو کان سنڌي ٻوليءَ ۾ ابن الياس جي لغت کان پوءِ ڇپيل، ٻي ٻہ-ٻوليائي لغت آهي. ان 'اردو-سنڌي لغت' جا مؤلفَ هاڪارا عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان هئا، جڏهن تہ نگراني ڊاڪٽر بلوچ جي هئي. ان لغت جو پهريون ڇاپو سن 1960ع ۾، سنڌ يونيورسٽي ڄامشوري پاران ڇپيو هو. ان لغت جو ٻيو ڇاپو مارچ 1989ع ۾، مُجلد، رايل سائز ۾، 16 مهڙين ۽ ٻن ڪالمن ۾ ورهايل لغت جي 589 صفحن تي مشتمل، سنڌ يونيورسٽي پريس مان ڇپجي، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشوري طرفان پڌرو ٿيو.

هِن 'اردو-سنڌي لغت' کان اڳ، ٻنهي عالمن جي جوڙيل 'سنڌي-اردو لغت'

سن 1959ع ۾ ڇپجي چڪي هئي.

ان لغت جي ٽائيٽل ۽ اندرئين پهرئين صفحي تي لغت جو نالو سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل آهي، جيڪو اصولي طور اردو ٻوليءَ ۾ هئڻ گهرجي ها، ڇاڪاڻ تہ هيءَ اردوءَ کان سنڌي ٻوليءَ ۾ مرتب ڪيل لغت آهي.

هن لغت ۾ 'پبلشر پاران' لکيل لفظن ۾ انچارج ڊائريڪٽر سنڌالاجي، عبدالقادر جوڻيجو لکي ٿو: "[هيءَ لغت] سنڌي ۽ اردو ڳالهائيندڙن جي باهمي لاڳاپن، ٻوليءَ کي سمجهڻ ۽ واڌاري لاءِ ضروري سمجهي 1960ع ۾ پهريون ڀيرو سنڌ يونيورسٽي پاران شايع ڪئي ويئي هئي." (ص: اٽچاٽايل) يعني هن لغت وسيلي ٽي ڪارج پورا ٿي سگهندا: (1) سنڌي ۽ اردو ٻوليون ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ گڏيل لاڳاپن کي هٿي ملي سگهندي ۽ انهن کي سمجهي سگهبو (2) ٻنهي ٻولين جي لغوي ذخيري سميت ٻولين جو تعلق کي ڄاڻي سگهبو ۽ (3) ٻولين جي واڌاري ۾ لغت پنهنجو ڪارج ادا ڪندي.

هن لغت ۾ سوا ٽن صفحن تي سنڌي ٻوليءَ ۾ 'مهاڳ' ۽ ٽن صفحن تي ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيل 'Preface' شامل آهي. ٻئي لکيتون ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جون آهن. 'مهاڳ' منجهان معلوم ٿو ٿئي تہ وفاقي سرڪار جي تعليمي وزارت سن 1953_54ع ڌاري 'سنڌي_اردو لغت'، 'اردو_سنڌي لغت' ۽ 'شاهہ جي رسالي' جي اردو ترجمي جي آڇ سنڌ يونيورسٽيءَ کي ڪئي، جيڪا علامہ قاضي صاحب، وائيس چانسيلر طور قبول ڪئي. ان رٿا جي آخري منظوري سال کن ۾ ٿي، ٻن سالن اندر ٻنهي لغتن جو بنيادي ڪم مڪمل ڪيو ويو. جنهن موجب 'سنڌي_اردو لغت' جو مسودو سن 1955_56ع ۾ ۽ 'اردو_سنڌي لغت' جو مسودو سن 1956_57ع ۾ تيار ڪيو ويو. جنهن بعد 500 صفحن جي هر هڪ لغت لاءِ رٿيل محدوديت کي ختم ڪري، "لغتن کي قدري جامع بنائڻ خاطر مکيہ لفظن ۽ محاورن کي شامل ڪرڻ ضروري سمجهيو ويو انهيءَ لاءِ تہ مٿاهين طبقي جي طالب علمن جي گهرجن سان گڏ عام علمي ضرورتن کي پڻ پورو ڪري سگهن." (ص: الف)

'مهاڳ' ۾ هِن لغت بابت وڌيڪ ڄاڻايل آهي تہ منجهس 19660 اردو لفظن ۽ محاورن جون معنائون سنڌيءَ ۾ ڏنل آهن. جڏهن تہ "اهڙا عربي ۽ فارسي لفظ شامل نہ ڪيا ويا آهن، جي هوبهو پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ اردو توڙي سنڌيءَ ۾ استعمال ٿين ٿا." (ص: ب) ان وقت جي لحاظ کان داخلائن جو تعداد سنو آهي. البت هتي اهڙن عربي ۽ فارسي لفظن جا ڪي مثال لکيا نہ ويا آهن جيڪي شامل نہ ڪيا ويا. سوچي سگهجي ٿو تہ هِن لغت ۾ اهڙن عربي ۽ فارسي لفظن جي معنيٰ ڄاڻي ڪيئن ڄاڻي

سگهبي جيڪي پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ اردو توڙي سنڌيءَ ۾ استعمال ٿين ٿا. اها هڪ ڪوٺ سمجهي سگهجي ٿي. ان ڪانسواءِ هن لغت ۾ "اهڙا خاص اردو لفظ ۽ محاورا بہ ڇڏي ڏنا ويا آهن، جن جي عام مطالعي يا گفتگو ۾ ضرورت نہ ٿي ٿئي." (ص: ب) هڪ وڏيڪ ڪوٺ بابت هن ريت 'مهاڳ' ۾ ڄاڻ ڏني وئي آهي تہ "سرمايي ۽ وقت جي ڪمي سببان لفظن جي اصليت ۽ اشتقاق بابت تحقيق ڪي توڙ تائين نہ پهچايو ويو آهي." (ص: ب)

'اردو-سنڌي لغت' لاءِ هي مددي لغتون ڪتب آنديون ويون آهن: (1) فرهنگ آصفيہ، (2) جامع اللغات، (3) هندوستاني-انگلش ڊڪشنري" (جان ٽِي. پليٽس)، ۽ (4) انگلش-اردو ڊڪشنري (ڊاڪٽر عبدالحق) (ص: ب).

'مهاڳ' ۾ لفظن جي داخلا جي طريقيڪار، معنائن ۽ ٻين ضابطن بابت هيءَ معلومات ڄاڻائي وئي آهي:

1. اصولي لفظ آڏو گول ٿُلهي ٻُڙي (•) ۽ اصولي لفظ مان نڪتل ٻين لفظن ۽ اصطلاحن جي اڳيان ننڍي ٿلهي ليڪ (-) ڏني وئي آهي.
2. اچارن ڪي اعرابن سان نروار ڪيو ويو آهي، اسمن جا جمع بہ لکيا ويا آهن.
3. پوءِ تشريحي نشاني (:) ڏني وئي آهي.
4. لفظ جي سمجهاڻيءَ ۾، لفظ جي نحوي صورت هنن مخففن ۽ لفظن جي صورت ۾ ڄاڻائي وئي آهي: (1) ذ = اسم، مذڪر، (2) ث = اسم، مونث، (3) ضمير، (4) صفت، (5) عدد، (6) تابع فعل = ظرف، (7) متعدي = فعل متعدي، (8) متعدي المتعدي = متعدي بالواسطہ، (9) لازم = فعل لازمي، (10) حرف جار = حرف جر، (11) حرف نفي = ظرف انڪاري، ۽ (12) ندا = حرف ندا.
5. تنهن ڪانسواءِ، لفظ جون هڪ کان وڌيڪ معنائون ۽ الڳ الڳ نحوي حالت هئڻ جي صورتن ۾ هر معنيٰ کان اڳ نحوي حالت ڏنگين ۾ لکي وئي آهي ۽ اسم مذڪر جي حالت ۾ معنيٰ کان پوءِ ان جو مونث واحد ۽ جمع پڻ ڏنو ويو آهي.
6. لفظ جي نحوي صورت کان پوءِ چورس ڏنگين ۾ اصل ٻوليءَ مان ان جي اشتقاق ڏانهن اشارو ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ 'هہ = هندي، ع = عربي، ف = فارسي، انگ = انگريزي' جي مخففن سميت 'اردو، پرتگالي ۽ ترڪي' جا لفظ ڪتب آندا ويا آهن. البت انگريزيءَ ۾ لکيل Preface (پريفيس، مهاڳ) ۾ 'سن = سنسڪرت' بہ ڄاڻائي وئي آهي، پر اتي 'اردو، پرتگالي ۽ ترڪي' بابت لکڻ رهجي ويو آهي. جڏهن تہ 'سن = سنسڪرت' ڪي سنڌي مهاڳ ۾ ڄاڻائڻ رهجي ويو آهي.
7. پوءِ معنيٰ لکي وئي آهي، جنهن ۾ ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ هم معنيٰ لفظ، ننڍي سنهي

ليڪ (ـ) جي استعمال سان لکيا ويا آهن ۽ جيڪڏهن لفظ جون هڪ کان وڌيڪ معنائون آهن ته هر هڪ معنيٰ کي دم جي نشانيءَ (.) ذريعي ٻيءَ معنيٰ کان الڳ ڪيو ويو آهي. (ص: ب-ج)

مٿين نُڪتن جي جائزي مان معلوم ٿيندو ته ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي جوڙيل لغتن ۾ (1)، (2) ۽ (3) نُڪتن کي ڪتب آندو آهي. انهن مان خاص طور نُڪتو نمبر (1) ڪجهه لغت نويسن پڻ ڪتب آندو، پر هاڻ اهو طريقو متروڪ ٿي ويو آهي. نُڪتي نمبرن (4) ۽ (6) ۾ مخففن کي سِيني حالتن لاءِ مقرر ڪرڻ جي گهرج هئي، ۽ نُڪتي نمبرن (5) ۽ (7) اختيار ڪيل معنوي طريقا مناسب محسوس ٿين ٿا، جيتوڻيڪ انهن کي الڳ الڳ داخلائن طور به لکي سگهجي پيو.

'مهاڳ' جي ماقبل آخري پئراگراف مان معلوم ٿو ٿئي ته هن لغت جي مسودي کي اول اول پير حسام الدين راشديءَ نظر مان ڪڍيو ۽ مفيد مشورا ڏنا. اردو لفظن جي انتخاب ۽ انهن جي صحيح صورتخطيءَ جي ذميواري ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان نڀائي. پروفَ ممتاز مرزا پڙهيا. ۽ لغت جي ڪم ۾ ڪارڪنن منجهان خاص طور محمد اسماعيل شيخ خدمتون سرانجام ڏنيون. (ص: ج)

سنڌي ۽ انگريزي 'مهاڳن' کان پوءِ ٻن صفحن تي، 'اردو-سنڌي الف-بي' صفحي نمبرن سميت لکي وئي آهي جيڪا فهرست جو ڪارج ادا ڪري ٿي. اها 'الف-بي' 34 اکرن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ اردو اکر 'ژ' نه لکيو ويو آهي ۽ نه ئي ان سان شروع ٿيندڙ لفظ، جهڙوڪ: 'ژاژ، ژاژخا، ژاله، ژاله باري، ژرف، ژند، ژندگي، ژوليدگي، ژيان' وغيره هِن لغت ۾ شامل ڪيا ويا آهن. ان ڪانسواءِ 'ک' کي، غلطيءَ سان، سنڌي 'ڪ' جي بدران 'ک' (کٿ) جي متبادل سان لکيو ويو آهي. هن لغت ۾ 'ٻه، پھ، ٿه، ٺه، جھ، ڇه، ڌه، ڍه، کھ، گھ' جون داخلائون الڳ ڏيڻ جي بدران، رواجي اردو لغتن جي آئيويٽائي ترتيب ۽ داخلائن موجب ترتيبوار 'ب، پ، ت، ٽ، ج، چ، د، ڈ، ک ۽ گ' اکرن ۾ ڏنيون ويون آهن، جنهنڪري 'ٻه ۽ ٻه، پھ ۽ پھ، تھ ۽ تھ، ٽھ ۽ ٺه، جھ ۽ جھ، چھ ۽ ڇه، دھ ۽ ڌه، ڈھ ۽ ڍه، کھ ۽ کھ، ۽ گھ ۽ گھ' سان شروع ٿيندڙ لفظ هڪ ٻئي سان ڳنڍجي ويا آهن ۽ لفظن جي ڳولا ۾ ڏکيائي ڪن ٿا.

'اردو-سنڌي لغت' ۾ اردو لفظن کي نستعليق بدران نسخ خط ۾ لکيو ويو آهي، جيتوڻيڪ اردو ٻوليءَ لاءِ نستعليق خط وڌيڪ بهتر هو. منجهس 'آ' هيٺ پهرين داخلا ۽ ان جون 2 ذيلي داخلائون، 'ا' کان پوءِ، هن ريت ڏنل آهن:

• آ: ذ [هہ. آنا 〉 آ] اَچُ! - آءُ! - (فعل) اچِي.

■ آ بھڑنا: اچي ملڻ - اچي گڏجڻ. اچي ڳنڍجڻ (هٿين پوڻ).

■ آپڑنا: اچي پوڻ - اچي ڪِرڻ (مصيبت). مٿان پوڻ (ذمہ داري، آزار وغيره). ڪُڙڪڻ. نازل ٿِيڻ (مصيبت). (ص ١)

انهن داخلائن مان معلوم ٿئي ٿو تہ 'آ' مذڪر لفظ آهي، اصل هنديءَ جو آهي، 'آنا' مان ڦري 'آ' ٿيو آهي (يعني مخففي صورت ورتي اٿائين)، فعل طور 'اچِي' معنيٰ اٿس (جيڪا هتي واضح نہ ٿِي محسوس ٿئي، پر ذيلي داخلائن مان واضح ٿئي ٿي)، 'بھڑنا' ۾ 'بھ' ۾ 'ھ' کي زير ڏنل آهي (جيڪا 'بِھ' طور اچڻ گهرجي ها)، قوسين () ۾ وضاحتي معنائون يءِ لفظ پڻ ڏنا ويا آهن جيڪي مفهوم کي چِٽو ڪن ٿا.

هن 'اردو-سنڌي لغت' جي عام جائزي مان، ڪي وڌيڪ ڳالهيون هن ريت اڳيان اچن ٿيون:

1. مٿي 'آ' جي بنيادي داخلا ۾، 'آنا 〉 آ' جي تبديل ڏيکاري وئي آهي، پر اهڙي ساڳي تبديل 'آيا' جي بنيادي داخلا ۾ پڻ هن ريت ڏيکاريل آهي: آيا: ماضي [آنا 〉 آيا] آيو - حاضر ٿيو. آيُس (ص ٢١). اهڙين هڪ جهڙين تبديلين بابت ڪا وضاحت شامل هئڻ گهرجي.
2. 'آبرو دينا' جي ذيلي داخلا ۾ سنڌي معنيٰ 'آبرو ڏيڻ' لکي وئي آهي (ص ٢)، جڏهن تہ 'آبرو' جي بنيادي داخلا ۾ ڄاڻايل سنڌي معنائن 'عزت، مانُ' وغيره مان ڪا هڪ لکڻ گهرجي ها. ساڳيءَ طرح 'آبرو رکهنا' ۾ بہ 'آبرو رکڻ' معنيٰ نہ ڏيڻ گهرجي ها. ساڳيءَ طرح 'آرام' جي سنڌي معنائن ۾ 'آرام' ڄاڻايل ناهي، پر ذيلي داخلائن، جهڙوڪ: 'آرام پانا، آرام لينا' جي سنڌي معنائن ۾ 'آرام' لکيو ويو آهي (ص ٦). ساڳئي صفحي تي هڪ وڌيڪ مثال 'آرزو' جو بہ ان ريت ئي آهي. انهن ۾ هڪ جهڙائي هئڻ گهرجي ها.
3. 'آبرو' جي ذيلي داخلائن ۾، 'آب شور'، 'آب نے'، 'آب و دانہ'، 'آب و دانہ اُٹھ جانا'، 'آب وہوا بگڑ جانا'، 'آب وہوا کاراس، راست آنا'، 'آبی'، 'آبی روٹی' ءِ 'آبی گھوڑا' بہ ڏنيون ويون آهن (ص ٢)، جن جو تعلق 'آبرو' سان ناهي، پر ان کان اڳ آيل بنيادي داخلا 'آب' سان آهي. اهو ترتيب ۾ درستگيءَ جو معاملو پڻ آهي.
4. 'آپ' جي معنائن ۾ لکيو ويو آهي: "ضمير [هہ] حاضر، متڪلم ءِ غائب تنهي لاءِ استعمال ٿيندڙ لفظ. پاڻ - خود. حاضر ءِ غائب واسطي عزت وارو لفظ اوهان -

توهان.“ (ص ۲) اتي ’هُو اُهو‘ پڻ معنائن ۾ غائب جي لحاظ کان ڄاڻائڻ گهرجي ها.

5. ’آپ‘ جي ذيلي داخلائن ۾ هڪڙي داخلا هيءَ بہ ڏنل آهي: ”آپ سے جانا: پنهنجي پاڻيءَ کان نڪرڻ - هوش مان نڪرڻ، پاڻيهي وڃڻ (بنا سڏڻ جي)“ (ص ۳). ان جون پهريون بہ معنائون، در حقيقت اڳتي درج ڪيل بنيادي داخلا ’آپا‘ يعني ’پاڻ پڻو خودي، انانيت، هٺ، فخر‘ سان تعلق رکن ٿيون، جتي اهي ذيلي داخلا ’آپے سے جانا، نکلنا‘ تحت شامل ٿيڻ گهرجي ها، پر اها ذيلي داخلا ڪٽل آهي، البت ”آپے سے باہر ہونا، نکلنا: آپي مان نڪرڻ - جوش ۾ پرجي وڃڻ - هوش کان نڪرڻ...“ ڏنل آهي.

6. ’آدم‘ جي بنيادي داخلا ۽ ’آدميت‘ جِي ذيلي داخلا رهجي ويون آهن، البت ’آدمی‘ ۽ ’آدمیت اُٹھ جانا‘ ڏنل آهن. (ص ۵). اهڙيءَ طرح ’آزاد‘ جي داخلا تہ آيل آهي (ص ۷)، پر ’آزادي‘ جي داخلا ڏنل ڪانهي يا ’آقا‘ جي داخلا بہ شامل ڪيل ناهي.

7. هن لغت ۾ جڳهہ جي بچت ڪارڻ، ڪن داخلائن ۾ لفظ جي مَٽ آهي، تہ ڪاما (،) ڏئي ٻيو لفظ لکيو ويو آهي، جهڙوڪ: ”آرتی اُتارنا، کرنا، لینا“ (ص ٦)، ”آنچل آنا، پکنا“ (ص ١٤) وغيره.

8. ’آس پاس‘ جي معنائن ۾ ’چوڌاري، چؤطرف، چؤگرد‘ ڏنل آهن (ص ٨)، پر جيڪڏهن ’پر پاسي، پرسان، ويجهو ويجهڙو‘ بہ هجن ها تہ سنڌي لفظن جو سواد اچي ها.

9. هڪ ذيلي داخلا ’آستان بوس ہونا‘ جي معنيٰ ۾ ’چانئُٺ چمڻ‘ ڄاڻايل آهي (ص ٨)، يعني ’بوس ہونا‘ جي معنيٰ ’چمڻ‘ آهي، پر هن لغت ۾ ’بوس و کنار‘، ’بوسہ‘ ۽ ’بوسہ بازي‘ جون داخلائون شامل نہ ڪيون ويون آهن.

10. ذيلي داخلائن ۾ گهڻي ڀاڱي اصطلاح/محاورا لکيا ويا آهن، پر انهن جي اصطلاحن/محاورن طور نشاندهي نہ ڪئي وئي آهي، البت ڪن هنڌن تي محاوري جي نشاندهي نظر اچي ٿي، جهڙوڪ: ’آسا کا کاسہ: محاورہ‘ ۽ ’آستین کا سانپ: محاورہ‘ (ص ٨) يا ’آسمانی تیر‘ ۽ ’آسمانی گولا‘ (ص ٩). پر جنهن طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ اصطلاح ڪتب ايندا آهن خاص ڪري مصدري روپ ۾، ان ريت هن لغت ۾ نشاندهي ڪيل ناهي.

11. ڪن ذيلي داخلائن جي معنائن ۾ مبهم پڻو پڻ محسوس ٿئي ٿو جهڙوڪ: ”آسمان سے باتیں کرنا: آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ. تمام اُتاهون هجڻ (جبل، وڻ، جاءِ

وغيره)“ (ص ٩). اتي مناسب معنائون ’گهٽو مغرور ٿيڻ، پاڻ کي مٿيرو سمجهڻ‘ ٿيڻ گهرجن. اهڙيءَ طرح ’آفت ڈھانا‘ جي معنيٰ ۾ ’قهر وجهڻ‘ (ص ١٠) جي بدران ’قهر ڪرڻ‘ وڌيڪ ٺهڪندڙ لڳي ها. ان ڪانسواءِ ’آنا پائی‘ جي معنائن ۾ ”آنا پائيون. پائي پائي – جملي رقم“ لکيو ويو آهي (ص ١٣) جڏهن ته ’آنا پايون‘ جي بدران ’ٽَڪو پيسو‘ وڌيڪ بهتر هو.

1. هڪ بنيادي ۽ ان جي ذيلي داخلا هن ريت ڏنل آهن:
   - آلتی پالتی: ٿ [هہ] پَلٿي ماري ويهڻ.
   - آلتی پالتی مار کر بیٹھنا: پلٿي ماري ويهڻ. (ص ١٠)

ٻنهي معنائن ۾ فرق ته ڪو به ناهي! منهنجي خيال ۾ ’آلتی پالتی‘ جي معنيٰ ۾ ’ماري ويهڻ‘ اضافي آهي، جڏهن ته ذيلي داخلا جي معنيٰ هجي ها ’پلٿي هڻي ويهڻ يعني گوڏن کي ٻيٽائي ويهڻ‘.

2. اردو جي وڏي ’ہہ‘ کي سچيءَ لغت ۾ ۽ خاص ڪري ’ہہ‘ سان شروع ٿيندڙ سيني داخلائن ۾ (ص ٥٧٣ کان ٥٨٨ تائين)، ان ريت لکڻ جي بدران سنڌي ’ھ‘ ڪري لکيو ويو آهي، جيڪو ڪنهن به ريت نه لکڻ گهرجي ها. مثال طور: هاتهہ، هات، هار، هائی، هاں، هانکنا، ها ها هُو هُو هپ، هتوڑا، هرا، هونا، هوا، باهر، رهنا، وغيره. البت وسرڳي ’ھ‘ کي لکيل روپ ۾ لکيو ويو آهي، پر ’آدها‘ يا ’دهمکنا‘ ۾ وري مسئلو پيدا ٿي پوي ٿو.

3. سچيءَ لغت ۾ جزم (ْ) جو واهپو ٻن طريقن سان ڪيو ويو آهي، هڪُ ساڪن حرف تي جهڙوڪ: ’تصْويرْ، تقْديرْ، تکْیہ‘ وغيره، ٻيو لفظن جي پهرئين اکر کان پوءِ ايندڙ نُون گُٽي (ں) تي، جهڙوڪ: ’آنْٹ، آنْچل، آنْسو، آنْکھ‘ وغيره. پهريون ته ٺيڪ آهي، پر نُون گُٽي (ں) تي جزم ڏيڻ صحيح نه آهي.

4. هن لغت ۾ جيتوڻيڪ پروفن جي صحت تي جوڳو ڌيان ڏنو ويو آهي، تڏهن به ڪي چڪون رهجي ويون آهن، يا نحوي حالت کي لکڻ ۾ چڪون ٿيون آهن، جهڙوڪ: ’اڑتالیس‘ کي ’عدد‘ بدران ’صفت‘ ڄاڻايو ويو آهي (ص ٣٥)، ساڳيءَ طرح ’اڑہائی‘ کي به ’عدد‘ بدران ’صفت‘ ڄاڻايو ويو آهي (ص ٣٨). اهڙيءَ ريت ٻئي لفظ ڏانهن رجوع ڪرڻ لاءِ ڪٿي ’ديکهو‘ (اردو)، ته ڪٿي ’ڏسو‘ (سنڌي) لکيو ويو آهي، جهڙوڪ:
   - اوپچ: ذ [هہ] ديکهو ’اُپج‘. (ص ٥٧)
   - اُوٹ پٹنگ: صفت [هہ] ڏسو ’اُوٹ پٹانگ‘. (ص ٥٨)

▪ اُوٹ پٹنگی: ڏ. ڏسو 'اُوٹ پٹانگی'. (ص ۵۸)

هيءَ پنهنجي وقت جي اهم 'اردو-سنڌي لغت' آهي، جنهن ۾ خوبيون گهٽيون ۽ ڪوتون ڪي ٿورڙيون آهن، جن کي درست ڪري، هن لغت جي افاديت ۽ اهميت کي نئين ڇاپي ۾ وڌائي سگهجي ٿو.

3. **بنيادي اردو (مرتب: ڊاڪٽر ابوالليث صديقي، سنڌي مترجم: جمال رند):**

هيءَ حقيقت ۾ لغت جو ڪتاب آهي، جيڪو اردو ٻوليءَ ۾ ڊاڪٽر ابوالليث صديقيءَ مرتب ڪيو هو. ان جي معنائن ۽ مترادفن واري ڀاڱي جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو نامياري اديب جمال رِند ڪيو، جنهن سان اهو ٻه-ٻوليائي 'اردو-سنڌي لغت' بڻجي پيو. 'بنيادي اردو' جو پهريون ڇاپو سن 1968ع ۾، ڪرائون سائز ۾، مجلد ۽ غير مجلد، 91 صفحن تي مشتمل، سنڌي يونيورسٽي پريس حيدرآباد مان ڇپجي، مرڪزي اردو بورڊ لاهور پاران پڌرو ٿيو.

ان ڪتاب ۾ سنڌي ترجمي جي نگراني نامياري محقق سيد حسام الدين راشديءَ جي ڪيل آهي، جڏهن ته مددگارن ۾ عارف عباسي، عبدالسلام، ڊاڪٽر اسلم فرخي، انجم اعظمي ۽ جميل اختر خان جا نالا ترتيبوار ڄاڻايل آهن.

هن ڪتاب ۾ ٽن صفحن تي مشتمل 'پيش لفظ' ڊاڪٽر ابوالليث صديقيءَ پاران لکيل آهي. هو لغت جي مقصد بابت لکي ٿو: "ان جو مقصد اردوءَ جي اهڙن بنيادي لفظن جي هڪ فهرست مهيا ڪرڻ آهي، جيڪي روزانو ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ڪم ايندا رهن ٿا، ۽ جن جي مدد سان اهي ماڻهو جن جي مادري زبان اردو نه آهي، ٿوري کان ٿوري وقت ۾ اردوءَ ۾ پنهنجا خيال ظاهر ڪري سگهن ٿا ۽ ان ڪانسواءِ روزمره گفتگو ۽ ڪاروبار ۾ پنهنجو مفهوم به پڌرو ڪري سگهن ٿا." (ص 7) ان ڪري هيءَ عام ڳالهائجندڙ ۽ لکجندڙ محدود لفظن تي مشتمل لغت آهي. ان بابت پڻ مؤلف پاران وضاحت ڪيل آهي ته: "هن لغت ۾ محاورا، اصطلاح ۽ اهڙا لفظ شامل نه آهن، جي علمي، ادبي ۽ سائنسي مضمونن جي ادا ڪرڻ لاءِ ضروري آهن." (ص 7) ان محدوديت ۽ لفظن جي خصوصي انتخاب جي ڪري، هن لغت کي عام ٻه-ٻوليائي لغت بدران 'خصوصي لغت' (Special Dictionary) سڏي سگهجي ٿو. ان ڪري ئي مؤلف ان کي پهرين ڪوشش سڏيندي لکيو آهي ته "هن لغت کي ترتيب ڏيندڙن جديد لسانيات جي باقاعدي تعليم ورتي آهي. اميد آهي ته سندن هيءَ پهرين ڪوشش اردوءَ ۾ هڪ نئين تحقيق جي سلسلي جي شروعات ٿيندي." (ص 8) سنڌي ٻوليءَ ۾ پڻ اهڙي هڪ لغت 'سنڌي زبان جي بنيادي لغت' جي نالي سان سن 1976ع ۾ پهريون ڀيرو، 1977ع ۾ ٻيو ڀيرو ۽ 1982ع ۾ ٽيون ڀيرو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد پاران

ڇپيل هئي، جنهن جا مرتبَ سنڌي ٻوليءَ جا ناميارا عالم ۽ اديبَ پير حسام الدين راشدي، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر غلام علي الانا، محمد صالح شاهہ ۽ محمد ابراهيم جويو هئا. ان لغت ۾ بنيادي لغت سميت وڏايل بنيادي ۽ ڪاروباري بنيادي لغت پڻ شامل ڪئي وئي هئي، جنهن ۾ 800 لفظ بنيادي لغت تحت، 450 وڌيڪ لفظ وڏايل بنيادي لغت تحت، 750 لفظ ڪاروباري لغت تحت، 75 لفظ ڳٽپ، تور ماپ ۽ ڪئلينڊر جا لفظ، ۽ 175 لفظ سڀ قومي لفظن تحت داخل ڪيا ويا هئا، جن جي استعمال سان لڳ ڀڳ 90 سيڪڙو عام استعمال جا سنڌي لفظ ڄاڻي سگهجن پيا.

ساڳيءَ طرح 'بنيادي اردو' ۾ عام ڳالهہ ٻول وارن اردو لفظن جا سنڌي متبادل ڏنا ويا آهن، تہ جيئن اهي ماڻهو ٿوري وقت ۾ اردو ڳالهائڻ سکي سگهن جن جي اُها مادري ٻولي نہ آهي.

'پيش لفظ' کان پوءِ ٻن صفحن ۾ مذڪر، مؤنث، واحد ۽ جمع ۾ لفظن جا ڪي ڦيرا مثالي جملن سان 'نمونہ' جي عنوان هيٺ ڏنا ويا آهن، جنهن کان پوءِ لغت وارو ڀاڱو صفحي 13 کان 72 تائين، ٻن ڪالمن ۾ پکڙيل آهي، جنهن ۾ 1509 لفظ آيل آهن. داخلائن جي پڄاڻيءَ تي هفتن جا نالا ۽ 01 کان 100 تائين انگ پڻ اردو ۽ سنڌي ٻولين ۾ ڏنل آهن. 100 کان پوءِ هڪ هزار ۽ هڪ لک جون داخلائون پڻ شامل ڪجن ها تہ بهتر هو.

'بنيادي اردو' ۾ پهريون 7 عدد داخلائون، "الف" هيٺ، هن ريت ڏنل آهن:

1. آ ـ اچ، آءُ، آ
2. آپ ـ اوهان، توهان
3. آپس ـ پاڻ، هڪٻئي
4. آٽا ـ اَٽو
5. آج ـ اڄ
6. آخر ـ نيٺ، ندان، آخر
7. آخرت – آخرت (ص 13)

انهن مثال طور آندل داخلائن مان هي ڳالهيون پڌريون ٿين ٿيون: (1) لکت جو خط نسخ ڪتب آندو ويو آهي، جڏهن تہ نستعليق ڪتب آڻڻ گهرجي ها. (2) بنيادي لفظ کي عام صورت ۾ لکيو ويو آهي. (3) بنيادي لفظ کان پوءِ ڳنڍيندڙ ليڪ (ـ) ڏئي، متبادل لفظ معنائن طور لکيا ويا آهن، جن جو تعداد، عام طور ٻہ يا ٽي آهي، پر صرف هڪُ متبادل لفظ ٻہ ڪيترن ئي هنڌن تي لکيو ويو آهي. (4) ڪيترن ئي لفظن جا ساڳيا متبادل لفظ معنيٰ طور پڻ ڏنا ويا آهن، جهڙوڪ: 'آ، آخر، آخرت' ۾ يعني

ساڳيا لفظ ٻنهي ٻولين ۾ مروج آهن. (5) ڇهين داخلا هيٺ، ’آخر‘ لفظ ۾ ڏنل لفظ ’ندان‘ حقيقت ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ آهي، جنهن جون چار مختلف معنائون هن ريت آهن: (i) آخرڪار، پوءِ، پوئتي، پڇاڙيءَ ۾ (ii) ابتدائي سبب، بنيادي علت، بيماريءَ جي اصل ڪارڻ جي ڳولا، (iii) علم الامراض (پيٿالاجي)، اصل شڪل، ماهيت، (iv) مختصراً اهو ته، مجموعي طور.[8] ان ڪري اهڙا گهڻ مفهومي لفظ هن قسم جي بنيادي لغتن ۾ نه آڻڻ گهرجن.

وڏيڪ، هن لغت جي جائزي مان هيٺيون ڳالهيون معلوم ٿين ٿيون:

1. داخلائن جون عام طور واحد صورتون ڏنيون ويون آهن.
2. وياڪرڻي حيثيتن، جهڙوڪ صفت، ظرف، اسم، مذڪر، مؤنث وغيره کي ڇاڻايو نه ويو آهي.
3. اعرابن جو ڪجهه قدر استعمال ڪيو ويو آهي.
4. ڪن لفظن جا مصدر ڏنگين ۾ مترادف مصدرن سميت ڏنا ويا آهن. البت مصدر جي نشاندهي نه ڪئي وئي آهي، جهڙوڪ: اُبل (اُبلنا) _ ٿهڪ (ٿهڪڻ)، اُتر (اُترنا) _ لَهُه (لهڻ)، اُجَڑ (اُجڑنا) _ ڦِٽُ (ڦِٽڻ)، اُجڙ (اُجڙڻ)، اُ ڇل (اُ ڇلنا) _ تَپُ (تپڻ) (ص 14).
5. ’اندر‘ جي داخلا ۾، صرف ’اندر‘ ئي ڏنل آهي، اتي ’منجهه ۾‘ جا متبادل به ڏيڻ گهرجن ها.
6. ’زبان‘ جي مترادفن ۾ ’زبان، ڄڀ‘ سان گڏ ’ٻولي‘ به لکڻ گهرجي ها.
7. هيءَ پهرين ’اردو-سنڌي لغت‘ آهي، جنهن ۾ ’ٻه، پھ، ته، ٿھ، جھ، ڇھ، دھ، ڈھ، کھ، گھ‘ جون داخلائون، رواجي اردو لغتن جي آئيويٽائي ترتيب جي ابتڙ، الڳ اکرن طور ڏنيون ويون آهن، جنهن منجهان معلوم ٿو ٿئي ته ڊاڪٽر ابوالليث صديقي ان راءِ جو هو ته اهي اکر اردو آئيويٽا جو حصو بڻجڻ گهرجن ۽ لغت ۾ الڳ درج ڪجن.
8. ’هه‘ سان شروع ٿيندڙ سڀ داخلائون اردو ’ہہ‘ جي بدران سنڌي ’هه‘ سان لکيون ويون آهن، جهڙوڪ: ’هاتهه هار، هال، هرا، هرن، هلدیٰ‘ وغيره (ص 71)
9. ڪٿي ڪٿي پروفن جون چُڪون به نظر اچن ٿيون، جهڙوڪ: ’آنکار‘ (انکار) (ص 17)، ’وڊيڪ‘ (وڌيڪ) (ص 18)، ’هٽ‘ (ہٹ) (ص 71).

ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ 15 صفحن تي، ’اردو زبان‘ جي ناليءَ سان، اردوءَ ٻوليءَ بابت تعارفي مضمون، ڊاڪٽر ابوالليث صديقيءَ جو لکيل آهي، جنهن ۾ اردو ٻوليءَ جي اصل، خاندان، ادب، ٻين ٻولين جي اثرن سميت ’اردو گرامر جي ڍانچي‘ ۽ ’اردو زبان جي چند خاصيتن‘ جي ذيلي عنوانن هيٺ اختصار سان ويچار ونديءَ پڙهندڙن

ڪي ڇاڻ ڏئي وئي آهي. ان مضمون ۾ ڏنل ڪن اهم لفظن, جهڙوڪ: 'ڏانچو چند, اسم, گرامر, واحد, سياسي' ('سياست' جي داخلا بہ ڪانهي), وغيره جون داخلائون لغت ۾ شامل ڪيل ناهن, جيڪي ضرور هئڻ گهرجن ها. ڊاڪٽر ابوالليث جي لکيل تعارف مان معلوم ٿو ٿئي تہ: "اردو آريائي ڪٽنب جي زبان آهي, سندس تعلق هند-ايراني شاخ سان آهي, اها بر صغير پاڪ و هند ۾ مسلمانن جي اچڻ وقت, پنجاب جي ميدانن کان وٺي گنگا ۽ جمنا جي دو آبي تائين ڳالهائي ۽ سمجهي ويندي هئي ۽ هڪ ليکي علائقي جي عام زبان سڏي ويندي هئي, منجهس مصدر, فعل ۽ حرف (جر ۽ اضافت) گهڻي ڀاڱي پراڪرت مان آندل آهن, ان جو گرامر آريائي آهي, ۽ اهو پراڪرت جو ڇٽو اثر ڏيکاري ٿو پر فارسي ۽ عربي گرامر جو بہ ان تي گهڻو اثر پيو آهي, ان جو گرامر لکڻ ۾ اردو جي گرامر نويسن عربي ۽ فارسي گرامر نويسن جي پيروي ڪئي آهي, ان جو شروعاتي رسم الخط عربي نسخ هو پوءِ فارسي نستعليق اختيار ڪيو ويو, اردو ۾ عربي, فارسي ۽ ترڪي لفظ گهڻي قدر ڪم اچن ٿا, اردوءَ تي عربي, فارسي, ترڪي ٻولين جو گهڻو اثر آهي, اردو زبان جو نالو ترڪيءَ مان ئي ورتو ويو آهي جنهن جي معنيٰ 'لشڪر' يا 'دربار' آهي, قديم اردو ۽ قديم پنجابيءَ ۾ گهڻي هڪجهڙائي ڏسڻ ۾ اچي ٿي, وغيره." (صفحي 77 کان 91 تائين) انهن توڙي ٻين ڪن ڳالهين جي ڇنڊڇاڻ ڪري سگهجي ٿي, پر اهو موضوع, اسان جي دائري کان ٻاهر آهي, ان ڪري ان کي ڇڏجي ٿو.

مجموعي طور, 'بنيادي اردو' جي نالي سان جوڙيل هيءَ لغت هڪ سٺي ڪوشش آهي. ان سان ٻي ٻولي ڳالهائيندڙ کي معلوم ٿئي ٿو تہ اردو ٻوليءَ ۾ ڪهڙا لفظ عام ڳالهہ ٻول ۾ ڪتب اچن ٿا. انهن جي يادگيري ۽ واهپي سان بنيادي اردو ٻولي سکي ۽ سمجهي سگهجي ٿي.

4. **اردو-سنڌي لغت/اردو سندهي لغت (مرتب: عبدالستار بلوچ):**

اردو کان سنڌي ٻوليءَ ۾ جوڙيل هن ٻہ-ٻوليائي 'اردو-سنڌي لغت' تي نالو ٻنهي ٻولين اردوءَ ۽ سنڌيءَ ۾ ڇپيل آهي, جڏهن تہ اندرئين ٽائيٽل تي نالو 'سنڌيڪا اردو سنڌي لغت' لکيو ويو آهي. هيٺ, ڇنڊڇاڻ ۾, ان لغت جو نالو ڇاپيندڙ اداري 'سنڌيڪا' جي نسبت سان ڪتب آندو ويو آهي. ان لغت جي 'تحقيق ۽ ترتيب' عبدالستار بلوچ ڏني آهي, جڏهن تہ نظرثاني پروفيسر ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي جي ڪيل آهي. ان لغت جا ٽي ڇاپا ڇپيا آهن, جن مان پهريون ڇاپو سن 2003ع ۾, سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچيءَ پاران, سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد جي سهڪار سان ڇپيو. ان لغت جو ٻيو ڇاپو 2013ع ۾ ساڳئي اداري پاران ڇپيو جنهن کان پوءِ

ڇپيو ڇاپو سن 2015ع ۾ مُجلد، ڊبل ڪرائون سائز ۾ 8 مهڙين ۾ 1016 لغت جي صفحن تي مشتمل، ذڪي سنز ڪراچيءَ مان ڇپجي، سنڌيڪا اڪيڊميءَ پاران پڌرو ٿيو. انهن ڇاپن بابت اداري جو چيئرمين ۽ لغت جو نگران نور احمد ميمڻ 'پبلشر نوٽ' ۾ لکي ٿو: "هيءَ لغت جيئن ته اساسي اردوءَ جي لفظن سان گڏ روزاني زندگيءَ ۾ پڙهجندڙ ۽ استعمال ٿيندڙ لفظن تي مشتمل هئي، ان ڪري عام استفادي ۾ آئي ۽ بيحد پسند ڪئي وئي." (ص 3)

هن لغت ۾ ٻن صفحن تي مشتمل 'مقدمو' عبدالستار بلوچ پاران لکيل آهي، جنهن ۾ هڪ هنڌ هُو لکي ٿو: "سنڌ ۾ سنڌي ۽ اردو ڳالهائيندڙن جي باهمي ميلاپ، اردو ۽ سنڌي ٻولين ۾ ادب جي مٽاسٽا سبب ٻنهي زبانن ۾ هڪٻئي جا ڪيترا ئي لفظ مروج ٿي چڪا آهن. اهو ئي سبب آهي جو اردوءَ ۾ ڪن مروج لفظن، محاورن ۽ اصطلاحن جي نج سنڌي معنيٰ، انهن لفظن، محاورن ۽ اصطلاحن جو اصلي مزو وڃايو ڇڏي." (ص 5) اها ڳالهه صحيح آهي ته ٻنهي ٻولين ۾ ڪيترائي ساڳيا فارسي، عربي، هندي، سنسڪرت، اردو ۽ سنڌي لفظ مروج آهن. پر هتي اهڙو ڪو مثال 'اردوءَ ۾ مروج لفظ، محاوري يا اصطلاح' جو ڏنو نه ويو آهي، جنهن جي نج سنڌي معنيٰ، انهن لفظن، محاورن ۽ اصطلاحن جو اصلي مزو وڃائي ڇڏي.

'مقدمي' ۾ بنا مثال جي، ابن الياس جي 'نئين اردو-سنڌي لغات' کي 'غير جامع ۽ غير مستند' ڪوٺيو ويو آهي ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي 'اردو-سنڌي لغت' کي 'صرف اساسي اردوءَ جي لفظن' جي لغت سڏيو ويو آهي. (ص 5) اهي ٻئي رايا حيران ڪندڙ آهن. اهو واضح ناهي ته ڪيئن ابن الياس جي لغت غير مستند آهي جنهن تي ڊاڪٽر بلوچ پڻ نظر وڌي هئي ۽ ان جو 'ديباچو' پڻ لکيو هو. يا، ڇا واقعي ڊاڪٽر بلوچ جي لغت صرف اساسي لفظن تي مشتمل آهي؟ اهڙا 'بيان' آڳاٽين ۽ بنيادي لغتن بابت نه ڏيڻ گهرجن، ڇاڪاڻ ته اهي بهرحال پنهنجي دَور جي نمائندگي ڪندڙ ۽ ان وقت جي گهرجن ۽ مواد پٽاندڙ جوڙيل لغتون آهن. هونئن به هر پنجين يا ڏهين سال لغتن کي سڌارڻ، سنوارڻ ۽ وڌائڻ جي گهرج اٽڪر هوندي آهي. نئين گهرج جي حوالي سان، عبدالستار بلوچ لکي ٿو: "ضروري هو ته هڪ اهڙي جامع لغت هئڻ گهرجي، جنهن ۾ جديد لفظن سميت، عربي، فارسي، هندي، انگريزي ۽ ٻين آڳاٽين توڙي جديد ٻولين جا اهي لفظ به شامل ڪيا وڃن، جيڪي اردو زبان جو حصو بڻجي چڪا آهن. انهيءَ ئي خيال کي سامهون رکندي هن لغت جو دائرو ناهيو ويو. هن لغت ۾ اردوءَ جي ترڪ ٿي ويل ۽ نامانوس لفظن کي ڇڏي باقي اهي سيئي لفظ، مرڪب، محاورا، چوڻيون ۽ علمي، ادبي ۽ فني اصطلاح ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي،

جيڪي اردوءَ ۾ مروج آهن.“ (ص 5) ان بيان ۾ تضاد محسوس ڪري سگهجي ٿو يعني هڪ طرف آڳاٽين توڙي جديد ٻولين جا لفظ شامل ڪجن جيڪي اردو زبان جو حصو بڻجي چڪا آهن. ۽ ٻئي طرف اردوءَ جي ترڪ ٿي ويل ۽ نامانوس لفظن کي ڇڏيو ويو آهي. ان صورت ۾ لغت کي جامع ڪيئن ڪوٺي سگهبو! اهڙا ڪيترا ئي لفظ هوندا جيڪي اردوءَ جي ڪلاسيڪي ادب ۾ شامل هوندا ۽ هاڻي متروڪ ۽ نامانوس ٿي ويا هوندا. ته پوءِ ڇئبو ته انهن لفظن کي عبدالستار بلوچ جي لغت ۾ ڳولي ۽ سمجهي نه سگهبو ته پوءِ جامع لغت جو فائدو ته نه ٿيو.

’مقدمي‘ ۾ عبدالستار بلوچ وڌيڪ لکي ٿو: ”هڪ نئين روايت جيڪا هن لغت کي ممتاز بنائي ٿي ۽ جديد لغتن جي قطار ۾ بيهاري ٿي. اُها هي آهي ته لغت کي صرف بنيادي الف-بي وار نه لکيو ويو آهي. پر جديد لغتن جيان هر هڪ اکر کي ضمني طور به الف-ب وار لکيو ويو آهي. ته جيئن لغت استعمال ڪرڻ ۾ وڌيڪ آساني ٿئي.“ (ص 5) ان ’نئين روايت‘ کي هڪ سهولت يا ’آساني‘ ته ڪوٺي سگهجي ٿو پر ان جي بنياد تي ڪنهن به لغت کي ’ممتاز‘ ۽ ’جديد لغت‘ ڪوٺي نه ٿو سگهجي. انگريزي ٻوليءَ جي بهترين لغتن ’ويبسٽرس نيو ورلڊ ڪاليج ڊڪشنري‘ (1997ع) ۽ ’اِنڪارٽا ورلڊ انگلش ڊڪشنري‘ (1999ع) توڙي معروف اوڪسفرڊ يونيورسٽي پريس جي لغتن ’اوڪسفرڊ انگريزي سنڌي ڊڪشنري‘ (2010ع) ۽ اردو ترجمي ’اوڪسفرڊ انگلش اردو ڊڪشنري‘ (2003ع) ۾ ته اهڙي ڪا به ’آساني‘ ڏنل نه آهي. ته ڇا انهن لغتن کي ممتاز ۽ جديد لغتون ڪوٺي نه سگهبو؟

’مقدمي‘ ۾ اهو پڻ ڄاڻايو ويو آهي. ته ”هن لغت جي تياريءَ ۾ لفظن. معنائن ۽ محاورن لاءِ ’فيروز اللغات اردو جامع‘ کي بنياد بڻايو ويو آهي ۽ مدد طور جان ٽِي. پليٽس (John T. Platts) جي ’اردو. ڪلاسيڪل هندي ۽ انگريزي لغت‘ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ’اردو-سنڌي لغت‘ کي آڏو رکيو ويو.“ (ص 5) معنائن جي مد ۾ ڪن ٻين لغتن جهڙوڪ: ’جامع سنڌي لغات‘ (5 جلد). ’هڪ جُلدي سنڌي لغت‘. ’فرهنگ فارسي‘ ۽ فيروز سنز جي ’انگلش ٽُ انگلش اينڊ اردو ڊڪشنري‘ جا نالا پڻ ڄاڻايا ويا آهن.

اردو ٻوليءَ جي هڪ جُلدي لغتن ۾ ’فيروز اللغات اردو جامع‘ کي اهميت حاصل آهي ۽ اها هڪ مشهور ’اردو-اردو لغت‘ آهي. اها لغت مون وٽ آهي. پر ان تي ڇاپي نمبر ۽ ڇپائيءَ جي سال بابت ڪا ڄاڻ ڏنل ناهي. نه ئي عبدالستار بلوچ اها ڄاڻ ڏني آهي. ته هُن ڪهڙي ڇاپي ۽ سال واري لغت استعمال ڪئي آهي. ممڪن آهي ته وٽس به ڪو اهڙو ڇاپو موجود هجي جنهن تي ڇاپو نمبر ۽ سن ڄاڻايل نه هجي. ان

لغت ۾ اهو ئي طريقيڪار ڏنل آهي، جنهن کي مٿي ’ممتاز ۽ جديد لغت‘ وارو سڏيو ويو آهي. مولوي فيروزالدين جي جوڙيل ’فيروز اللغات اردو جامع‘ جي بنياد تي آڏاريل عبدالستار بلوچ جي جوڙيل ’سنڌيڪا اردو-سنڌي لغت‘ سان تقابلي جائزي جا ڪي نُڪتا اڳتي ڏنا ويا آهن.

’مقدمي‘ ۾ لغت جي سٽاءَ ۽ اصولن بابت پڙ ڪي نُڪتا لکيا ويا آهن، جيڪا سٺي ڳالهه آهي. انهن نُڪتن ۾ تلهي ليکي هيٺيون ڳالهيون شامل آهن: (1) مکيه داخلا کان پوءِ تشريحي نشاني (:) ڏني وئي آهي، (2) قوسين (ننڍين ڏنگين) ۾ لفظ جي اصليت ۽ جنس ڄاڻائي وئي آهي، (3) انگريزي لفظن کي اردو ۾ واهپي موجب لکيو ويو آهي، (4) ٻه يا ٻن کان وڌيڪ هم معنيٰ لفظ ڏنا ويا آهن جن جي وچ ۾ سنهي ليڪ (ـ) [ڳنڍيندڙ ليڪ] ڏني وئي آهي، لفظ جي هڪ کان وڌيڪ معنائن [يعني مختلف معنائن] جي صورت ۾ دم جي نشاني (.) ڏئي معنائن کي ڌار ڪيو ويو آهي، (5) بنيادي لفظن جي سڌي اچار يا مخرج بدران لفظن تي اعرابون ڏنيون ويون آهن، (6) هجائي تختيءَ ۾ واضح ڪيل آهي ته ڪهڙا اکر آهن جن سان لفظ شروع ٿئي ٿو پر اهي اردو الفابيٽ ۾ موجود ناهن جهڙوڪ: به، په، ته، ٹھ، جه، چه، ده، ڈه، که ۽ گه ۽ اهي ڪهڙا اکر آهن جن سان لفظ شروع نه ٿو ٿئي پر اهي اردو الفابيٽ ۾ شامل آهن جهڙوڪ: ڙ [اڪيلو اکر] (اها آئيوِتا لغت جي ورندڙ صفحي 7 تي ڏنل آهي)، ۽ (7) مرڪب لفظن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي، هڪڙا جيڪي بنيادي لفظ مان نڪيل آهن جهڙوڪ: ’آئينه باطن، باده پيما، ساده لوح‘ ۽ ٻيا امر جي ذمري ۾ ايندڙ جهڙوڪ: ’اُٹھ بیٹھ، جا دبوچنا‘. اهو پڻ ڄاڻايو ويو آهي ته ”هِن [لغت] ۾ پنجاهه هزار جي لڳ ڀڳ مروج لفظ، مرڪب، محاورا ۽ اصطلاح وغيره شامل آهن.“ (ص 6) اهو انگ مناسب ته آهي، پر ان کي پرپور ڪوني نه ٿو سگهجي. مثال طور، جنهن ’فيروز اللغات اردو جامع‘ کي، عبدالستار بلوچ موجب، بنيادي لغت بنايو ويو آهي، تنهن ۾ اٽڪل سوا لک داخلائون آندل آهن. جڏهن ته پنجاهه هزار ان جو اڌ تعداد به نه ٿو بيهي. ’فيروز اللغات اردو جامع‘ ۾ اهي داخلائون 1472 صفحن تي آندل آهن. جڏهن ته ’سنڌيڪا اردو-سنڌي لغت‘ ۾ 1016 صفحن تي داخلائون ڏنل آهن. ’سنڌيڪا اردو- سنڌي لغت‘ ۾ فانٽ جِي چونڊ ۽ سائز سميت پَني جي چونڊ ۾ ڪي اپاءَ وٺجن ها ته صفحن جي تعداد وڌائڻ سان داخلائن جو ڳاٽيتو مناسب حد تائين وڌائي سگهجي ها. ’سنڌيڪا اردو-سنڌي لغت‘ ۾ لغت جي سٽاءَ ۽ اصولن بابت ڄاڻايل مٿين نُڪتن مان گهڻا ئي نُڪتا ’فيروز اللغات اردو جامع‘ سان هڪجهڙائي رکن ٿا.

’مقدمي‘ جي اختتامي پيراگراف مان معلوم ٿو ٿئي، ته سنڌيڪا اڪيڊميءَ

جي چيئرمين نور احمد ميمڻ ڊڪشنريءَ جي اردو لفظن جون داخلائون پاڻ ترتيب ڏئي، مؤلف کي ڪم آسان ڪري ڏنو. (ص 6) ان لحاظ کان ڪم ۾ ڀائيوار نور احمد ميمڻ کي بہ سمجهڻ گهرجي.

’سنڌيڪا اردو–سنڌي لغت‘ ۾ ڪتب آندل ’علامتون ۽ اشارا‘ صفحي 7 تي ڏنا ويا آهن، جيڪي در اصل مخفف آهن. انهن ۾ ٻولين واسطي ”ع = عربي، ف = فارسي، هہ = هندي، س = سنسڪرت، اُر = اردو، عبر = عبراني، سُر = سرياني، انگ = انگريزي، يُو = يوناني، فر = فرانسيسي، پن = پنجابي، بنگ = بنگالي، ت = ترڪي، پُر = پرتگالي ۽ رُو =روسي“ مخفف ڪتب آندل آهن. ’فيروز اللغات اردو جامع‘ ۾ پڻ انهن مخففن کي ’علامات و اشارات‘ جو عنوان ڏنو ويو آهي. اُن ۾ ٻيا ۽ بدليل مخفف ريت هن ريت ڏنل آهن: پ = پنجابي، سندهہ = سندهي، گ = گجراتي، پا = پالي، پش = پشتو، لاط = لاطيني، ۽ ق = قديم (قديم ڪتابن ۾ موجود لفظ). جڏهن تہ عبراني، سرياني، يوناني ۽ روسي لفظن لاءِ ڪا بہ نشاني ناهي، جنهن مان چئي سگهجي ٿو تہ انهن ٻولين جا لفظ يا تہ اردوءَ ۾ شامل ناهن يا وري ’فيروز اللغات اردو جامع‘ ۾ شامل نہ ڪيا ويا آهن. ’سنڌيڪا اردو–سنڌي لغت‘ ۾ وياڪرڻي نشانين ۾ هڪڙي ئي نشاني ’صف = صفت (نحوي حالت)‘ ڏنل آهي جڏهن تہ ٻين نشانين جي بدران پورا لفظ لکيا ويا آهن، جهڙوڪ: مذڪر، مؤنث، ضمير اشارو محاورو چوٽي وغيره، جيتوڻيڪ انهن جا بہ مخفف لکڻ گهرجن ها، تہ جيئن لغت ۾ وڏيڪ داخلائن لاءِ جڳهہ بچي سگهي ها، جيئن ’فيروز اللغات اردو جامع‘ ۾ ’ض = ضمير، مص = مصدر، مذ = مذڪر ۽ مث = مؤنث‘ لاءِ ڪتب آندل آهن. مخففن جي واهپي سان هڪ تہ لغت ۾ جڳهہ بچائي ويندي آهي، ٻيو تہ انهن جو ورجاءُ کُڪندو بہ ناهي.

’سنڌيڪا اردو–سنڌي لغت‘ ۾ مُهڙين اٺن صفحن کان پوءِ لفظن جون داخلائون، نائين صفحي کان وٺي 1024 صفحي تائين، ٻن ڪالمن ۾ درج ڪيون ويون آهن. انهن داخلائن بابت وڌيڪ هيٺيون ڳالهيون تجزيي هيٺ اچن ٿيون:

1. هِن لغت ۾ اردو لفظن کي نسخ خط ۾ لکيو ويو آهي. جڏهن تہ ’بھ، پھ، تھ، ٹھ، جھ، چھ، دھ، ڈھ، کھ، گھ‘ جون داخلائون الڳ ڏيڻ جي بدران، رواجي اردو لغتن جي آئيويٽائي ترتيب ۽ داخلائن موجب ترتيبوار ’ب، پ، ت، ٹ، ج، چ، د، ڈ، ک ۽ گ‘ اکرن ۾ ڏنيون ويون آهن، جنهنڪري ’بھہ ۽ بھ، پھہ ۽ پھ، تھہ ۽ تھ، ٹھہ ۽ ٹھ، جھہ ۽ جھ، چھہ ۽ چھ، دھہ ۽ دھ، ڈھہ ۽ ڈھ، کھہ ۽ کھ، ۽ گھہ ۽ گھ‘ سان شروع ٿيندڙ لفظ هڪ ٻئي سان ڳنڍجي ويا آهن ۽ لفظن جي ڳولا ۾ ڏکيائي پيش اچي ٿي.
2. اردو جي وڏي ’ہ‘ کي هِن سڄيءَ لغت ۾ ۽ خاص ڪري ’ہ‘ سان شروع ٿيندڙ

سيني داخلائن ۾ (ص 995 کان 1019 تائين)، ان ريت لکڻ جي بدران سنڌيءَ ۾ لکجندڙ 'ھ' (دو چشمي/ہ-آڪِي) سان لکيو ويو آهي، جيڪو ڪنهن به ريت نه لکڻ گهرجي ها. مثال طور: ها، هاءِ، هابيل، هات، هاتف، هاتھ هاٿ، هال، هجوم، هپ، هدايت، هوا، هونا وغيره. جڏهن ته ٻين ڪيترن ئي لفظن ۾ پڻ اهڙو خيال نه رکيو ويو آهي، جهڙوڪ: 'وهال، وهب، وهپ، وهيل' وغيره. البت اردو 'ہ' کي پڻ لغت ۾ لکيو ويو آهي، جهڙوڪ: 'جہاد، کہیے' وغيره. اهڙيءَ طرح وسرڳي 'ھ' کي پڻ لکيل روپ ۾ ڪتب آندو ويو آهي، جهڙوڪ: 'آنکھیں، ترچھا' وغيره.

3. داخلائن جي لفظن کي ڪجھ وڏي فانٽ سائيز ۾ رکيو ويو آهي، جنهن کان پوءِ معنائن ۽ سمجهاڻين کي حاشيي سان، ننڍي فانٽ سائيز ۾ لکيو ويو آهي. بنيادي لفظ مان جُڙندڙ يا ان سان لاڳاپيل محاورا ۽ مرڪب لفظ پڻ ان ئي ريت، بنيادي لفظ جي هيٺان، ساڳي فانٽ سائيز ۾، لکيا ويا آهن، جنهن کان پوءِ ٻيو بنيادي لفظ لکيو ويو آهي. ان سان ٻيو بنيادي لفظ، گهٽ پر تي يا اڳتي وجي ٻيهي ٿو جنهن سان ٻئي بنيادي لفظ کي ڳولڻ ۾ ڏکيائي پيش اچي ٿي. مثال طور (1) 'آب' جي بنيادي داخلا، صفحي 9 تي، ڪالم ٻئي جي منڍ ۾، پهرين داخلا طور ڏنل آهي. 'آب' کان پوءِ ذيلي داخلائون صفحي 12 تي، ٻئي ڪالم جي پنجين داخلا 'آبيانه' تائين هلن ٿيون، جنهن کان پوءِ ٻي بنيادي داخلا 'آبا' اچي ٿي يعني ٻنهي بنيادي داخلائن 'آب' ۽ 'آبا' جي وچ ۾ 115 عدد ذيلي داخلائون ڏنل آهن. ان لحاظ کان 'آبا' جي معنيٰ ڏسندڙ/ڳوليندڙ کي، صفحي 9 کان وٺي 12 تائين، 115 داخلائون جاچي اڳتي وڌڻو پوندو تڏهن اهو 'آبا' تائين پهچي ان لفظ جي معنيٰ معلوم ڪري سگهندو. اهڙيءَ طرح، 'آپ' جي بنيادي داخلا صفحي 14 تي، پهرين ڪالم جي وچ تي ڏنل آهي، جنهن کان پوءِ ان جون ذيلي داخلائون صفحي 16 جي ٻئي ڪالم تائين هلن ٿيون، جنهن کان پوءِ ٻي بنيادي داخلا 'آپا' اچي ٿي يعني ٻنهي داخلائن 'آپ' ۽ 'آپا' جي وچ ۾ 67 عدد ذيلي داخلائون ڏنل آهن، يعني 'آپا' جو لفظ ڳوليندڙ کي صفحي 14 کان وٺي 16 تائين، 67 داخلائون جاچيندي 'آپا' تائين پهچڻو پوندو تڏهن ئي اهو 'آپا' جي معنيٰ پڙهي سگهندو. اهڙو معاملو سڄيءَ لغت ۾ آهي. سنو ٿئي ها ته بنيادي لفظ هيٺ ايندڙ ٻين محاورن، اصطلاحن، چوڻين ۽ مرڪب لفظن کي معنائن جي حاشيءَ جِي سِڌَ ۾ لکيو وڃي ها، ته ان سان هڪ بنيادي لفظ هيٺان ٻيو بنيادي لفظ، ڪنهن به صفحي تي پهرين نظر وجهڻ سان ئي نمايان ٿي پوي ها.

4. 'ا' (الف) جي پهرين داخلا هن ريت لکي وئي آهي:- "ا، الف:

(ع۔ مذڪر) اردو، سنڌي، عربي ۽ فارسي الف۔ب جو پهريون اکر. الف جا ٻه قسم آهن: ممدوه ۽ مقصوره. الف ممدوه ڇڪ سان پڙهجي ٿو ۽ مٿس مد ( ) هوندي آهي. (مثلاً ’آپ‘، ’آگ‘، ’آمد‘ وغيره). الف مقصوره ڇڪي نه ٿو پڙهجي ۽ نه ئي مٿس علامت هوندي آهي. (مثلاً: ’اگر‘، ’سال‘، ’تاج‘ وغيره). علامتي لحاظ کان الف جي معنيٰ: خدا واحد، اڪيلو مفرد، سِڌائي، اگهاڙو بهادر. ابجد جي حساب ۾ هڪ عدد وارو اکر.“ (ص 9).

ان داخلا ۾ گهٽيون ئي ڳالهيون ڏيان گُهرن ٿيون. جهڙوڪ (1) ’ا‘ (اکر) جو اچار ’الف‘ آهي جيڪو ’ا‘ کان پوءِ ڪاما (،) ڏئي لکيو ويو آهي. لغت ۾ جڏهن ٻين اکرن جا اچار به ڏنل نه آهن. ته ’ا‘ جو اچار به اتي نه ڏيڻ گهرجي ها. يا وري ’بي‘، ’پي‘، ’تي‘ وغيره به هر هڪ اکر ٻنيان لکجي ها. (2) ’ا‘ جاٽايل ٻولين سان گڏوگڏ پنجابي، بلوچي، پشتو ٻولين جو به پهريون اکر آهي. (3) ڏنگين ۾ ’مد‘ جي نشاني ڏيڻ رهجي وئي آهي. (4) پوري دم (.) جي نشانيءَ کان پوءِ ڏنگين ۾ مثال ڏيڻ صحيح ناهي. ’وغيره‘ لفظ جي گهرج نه هئي. (5) ’الف ممدوه‘ يعني ’آ‘ کي ڇڪ سان پڙهڻ مان ڇا سمجهجي؟ ڇڪي پڙهڻ جو ڪهڙو طريقو اتي اختيار ڪجي؟ (6) ’الف مقصوره‘ تي ڇا واقعي به ڪا علامت نه هوندي آهي؟ ان جي مثالن ۾ ڏنل لفظ ’اگر‘ ۾ آيل ’ا‘ تي ڇا ڪا به علامت ناهي؟ ڇا زبر جي اعرابَ علامت جي شڪل ۾ مٿس ناهي؟ ٻيا مثالي لفظن ’سال‘ ۽ ’تاج‘ ۾ وچ تي يا مختلف لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ آيل ’ا‘، الڳ الڳ علامتن طور مختلف ٻولين ۾ ڪتب ايندو آهي.

5. ڪن واحد لفظن جا جمعُ، معنيٰ جي پڇاڙيءَ تي، ڏنگين ۾ ڏنا ويا آهن. جهڙوڪ: *آزرده* (جمع *آزردگان*) (ص 27)، *آشُفتہ* (جمع *آشفتگان*) (ص 29)، *آہُو* (جمع *آہواں*) (ص 52). ٻئي طرف ڪن جمع لفظن جي واحد لفظن جي هن ريت ڄاڻ ڏني وئي آهي:۔ آبا: (ع۔ مذڪر) ’اَب‘ جو جمع (ص 12)، آثار: (ع۔ مذڪر) ’اثر‘ جو جمع (ص 19)، آحاد: (ع) ’احد‘ جو جمع (ص 21)، آداب: (ع) ’ادب‘ جو جمع (ص 22)، احڪام: (ع) ’حڪم‘ جو جمع (ص 76).

6. هڪ داخلا ’آلان‘، هن ريت ڏنل آهي: آلان: (س۔ مذڪر/مؤنث) هاٿيءَ کي ٻڌڻ جو ڳڙو يا زنجير۔ هاٿيءَ جا پالاڻ (ص 36) يعني واضح ڪيل ناهي ته ’آلان‘ مذڪر لفظ آهي يا مؤنث، يا ڪٿي مذڪر آهي ۽ ڪٿي مؤنث. لغتن ۾ اهڙا مونجهارا نه رکيا ويندا آهن.

7. ’آ‘ لفظ جي بنيادي داخلا هيٺ، ’آ آ‘ کي درج ڪرڻ کان پوءِ، ٽن محاورن سميت ٻه وڏيڪ هي داخلائون آندل آهن: *’آ بے سونٹے تیری باری، کان چھوڑ کنپٹی ماری‘*، *’آ بیل مجھے*

مار، 'آ بے لونڈے جا بے لونڈے کرنا'، 'آ پڑوسن لڑیں' ۽ 'آ پڑوسن مجھ سی ہو' (ص 9). پر 'آ' سان شروع ٿيندڙ ٻيا محاورا ۽ ڪي داخلائون هِن ئي لغت ۾ اڳتي ٻين صفحن تي پڻ نظر اچن ٿيون جيڪي اصولي طور 'آ' جي ترتيب ۾ شامل ٿيڻ گهرجن ها. جهڙوڪ: 'آ بھڑنا' (ص 14)، 'آ پہنچا' ۽ 'آ پھنسنا' (ص 16)، 'آ دبکنا' ۽ 'آ دبوچنا' (ص 22)، 'آ دھمکنا' ۽ 'آ ڈٹنا' (ص 23)، 'آ رہنا' (ص 25) ۽ 'آ لگنا' (ص 36). 'آ' سان شروع ٿيندڙ داخلائن کي جڏهن 'فيروز اللغات اردو جامع' ۾ شامل داخلائن سان ڀيٽجي ٿو ته معلوم ٿئي ٿو ته 'سنڌيڪا اردو سنڌي لغت' ۾ 'آ' لفظ سان شروع ٿيندڙ هِي 12 عدد داخلائون 'فيروز اللغات اردو جامع' مان شامل ڪيل ناهن: 'آ بلا گلے پڑ، نہیں پڑتی تو بھی پڑ'، 'آ بننا'، 'آ بوا لڑیں، لڑے ہماری بلا'، 'آ پڑنا'، 'آ پڑوسن (لڑ، لڑیں)'، 'آ پہنچنا' (شايد هن کي 'آ پہنچا' ڪري شامل ڪيو ويو آهي!)، 'آ پھنسے کی بات ہے یا آ پھنسی کا معاملہ ہے'، 'آ جانا'، 'آ دبانا'، 'آ لینا'، 'آ مرنا' ۽ 'آ نکلنا"[9]. اهڙيءَ طرح 'آب' جي داخلا هيٺ پڻ 'سنڌيڪا اردو سنڌي لغت' ۾ ڪيترِيون ئي داخلائون رهايون ويون آهن، جنهنڪري اردو- سنڌي لغت جي جامعيت متاثر ٿي آهي.

8. ڪن گهڻ لفظي داخلائن ۾ جيڪڏهن ڪنهن لفظ جو فرق آهي، ته انهن کي گڏي درج ڪيو ويو آهي، جهڙوڪ: 'آبِ آتش رنگ، آبِ آتش مزاج، آبِ آتش ناک، آب آتشین: شراب، رت جا ڳوڙها' (ص 9) يعني انهن چئني داخلائن جي معنيٰ ساڳي آهي. اهڙين ڪن داخلائن کي وري ٻيءَ طرح به درج ڪيو ويو آهي، جهڙوڪ: 'آب اتر جانا/اترنا' يا 'آبِ احمر/ارغوانی' (ص 9) ان ڪري انهن ۾ هڪجهڙائي جو هئڻ ضروري هو.

9. 'آبِ بقا' جي داخلا ۾ لکيو ويو آهي ته "ڏسو: آبِ حيات" (ص 10). جيتوڻيڪ بهتر هو ته لکي ڇڏجي ها: "آب حيات، امرت جل". جڏهن هڪ يا ٻه متبادل يا مترادف لکڻا آهن، ته ٻيءَ داخلا ڏانهن رجوع ڪرڻ جي بدران اتي ئي معنيٰ لکي ڇڏڻ بهتر آهي. ساڳيءَ طرح 'آب تاب' جي داخلا ۾ لکيو ويو آهي ته "ڏسو: آب و تاب" (ص 10). اتي پڻ بهتر هو ته لکي ڇڏجي ها: 'چمڪ، رونق، روپ'.

10. ڪي پروف جون غلطيون پڻ رهجي ويون آهن، جهڙوڪ: 'آب دهن' (آبِ دہن) (ص 11)، 'آبا ؤاجداد' (آبا و اجداد) (ص 12)، 'پهنجائپ' (پنهنجائپ) (ص 16)، 'ملغن' (مغلن) (ص 30)، 'تيرتهه جا ترا' (تيرتهه ياترا) (ص 319).

بهرحال، هيءَ هڪ سٺي اردو-سنڌي لغت آهي، جنهن جي بنياد واسطي هڪ سٺي اردو لغت جي چونڊ ڪئي وئي. ان لغت جا جيتوڻيڪ ٽي ڇاپا ڇپيا آهن،

پر ان جي ٻئين ۽ ٽئين ڇاپي ۾ ڪي ٻه واڌارا ۽ سڌارا ڪو نه ڪيا ويا آهن. جيڪي ضرور ٿيڻ گهرجن ها. ڇاڪاڻ ته اهڙن مسلسل عملن سان ئي جامع ترين لغتن جي جوڙجڪ ٿيندي ويندي آهي.

5. **جديد اردو سنڌهي لغات (مرتب: رحيم بخش ڏُنڊ):**

هيءَ ٻه-ٻوليائي اردو-سنڌي لغت رحيم بخش ڏُنڊ جي جوڙيل آهي. جنهن جو هڪ ڇاپو ڪرائون سائز ۾، پلاسٽڪ ڪوَر سان، مجلد، ڇئن مهڙين ۽ ٻن ڪالمن ۾ ورچيل 659 لغت جي صفحن ۽ نوَن آخري معلوماتي صفحن تي مشتمل، چوهاڻ پرنٽنگ پريس لاهور مان ڇپجي، اورنٽيل بڪ سوسائٽي لاهور پاران پڌرو ٿيو. هن لغت تي ڇپائيءَ جو سال ڏنل نه آهي، البت ڪمپيوٽر تي ڪمپوزنگ ٿيل آهي. اها ئي لغت پاڪيٽ سائيز ۾ پڻ ساگئي اداري پاران ڇپايل آهي.

هيءَ درسي نوعيت جي لغت خاص ڪري شاگردن واسطي مرتب ڪئي وئي آهي. جو ان جي ٽائيٽل تي ڪيترا ئي لفظ ڇپيا ويا آهن. جهڙوڪ: 'پاپولر حسن الغا' [درست 'حسن اللغات']، 'مستند'، 'new edition, new way'، *'ادبا شعرا، علام، فضلا، اساتذه اور طلبه و طالبات کيلئے يکساں مفيد جديد ترين مستند اور سندهی لغت'.* انهن لفظن ۾ پروف جون غلطيون پڻ نظر اچن ٿيون.

هن لغت ۾ فهرست جو صفحو شامل آهي، جنهن کان پوءِ هڪ صفحي تي، سنڌي ٻوليءَ ۾ 'ضروري گذارش' مؤلف پاران لکيل آهي، جنهن ۾ هُو لکي ٿو: "تعليم جي ميدان ۾ شاگردن لاءِ هيءَ ڊڪشنري هڪ سٺي راهه هموار ڪري ٿي، جنهن سان ٻارن کي اردو لفظن کي سنڌي ۾ پڙهڻ لاءِ سٺي رهنمائي ٿيندي." (ص: اڻڄاڻايل)

هن لغت ۾ هڪ هڪ صفحي تي 28 کان 35 داخلائون ڏنل آهن. ان لحاظ کان منجهس لڳ ڀڳ 20 هزار داخلائون شامل ڪيون ويون آهن. جڏهن ته لغت ۾ اردو لفظن کي نستعليق خط ۾ لکيو ويو آهي. هن لغت جي عام جائزي مان هيٺيون ڳالهيون پڌريون ٿين ٿيون:

1. داخلا هيٺ آيل لفظ کي، معنيٰ ۾ آيل لفظن کان ٿورو وڏو ڪري ۽ حاشيءَ سان لکيو ويو آهي، جنهنڪري اهو نمايان ٿي پيو آهي.
2. لفظ جي اصل ٻوليءَ جو مخفف قوسين ۾ لکيو ويو آهي، جهڙوڪ: هه (= هندي)، ف (= فارسي)، ع (= عربي)، ا (= اردو) وغيره. البت انهن مخففن بابت لغت جي شروع ۾ ڪا معلومات درج نه ڪئي وئي آهي.
3. وياڪرڻي نشانين مان مذ (= مذڪر) ۽ مث (= مؤنث) لاءِ ڏني وئي آهي، پر ڪٿي وري "مؤنث" به مڪمل طور لکيو ويو آهي. ص (= صفت) نشاني پڻ ڪتب آيل

آهي. اهي نشانيون پڻ لغت جي منڍ ۾ پورن لفظن سميت ڏيڻ گهرجن ها.

4. هِن لغت ۾ پڻ *’ٻه، پھ، ٿه، ٽه، ڄه، ڇه، ڌه، ڍه، ک، ڳه‘* جون داخلائون ترتيبوار ’ٻ، پ، ت، ٽ، ڄ، ڇ، ڌ، ڍ، ک ۽ ڳ‘ اکرن ۾ ڏنيون ويون آهن، جنهنڪري *’ٻه ۽ ٻه، پھ ۽ پھ، تھ ۽ ٿه، ٽھ ۽ ٽه، ڄھ ۽ ڄه، ڇھ ۽ ڇه، ڌھ ۽ ڌه، ڍھ ۽ ڍه، کھ ۽ ک، ڳھ ۽ ڳه‘* سان شروع ٿيندڙ لفظ هڪ ٻئي سان ڳنڍجي ويا آهن ۽ لفظن جي ڳولا ۾ ڏکيائي پيش اچي ٿي.

5. لغت ۾ پهرين داخلا *’آ ڪرنا‘* ۽ ٻي داخلا *’آب‘* جي ڏنل آهي. جيڪڏهن ’آ‘ جي الڳ پهرين داخلا شامل هجي ها ته پوءِ *’آ ڪرنا‘* ان جي ذيلي داخلا ۾ اچي ها ۽ *’آب‘* پٺتي اچي ها، پر هن صورت ۾ اها ترتيب صحيح ناهي. ’آب‘ جون ٻه داخلائون هن ريت ڏنل آهن:

آب (ف. مذ) پاڻيءَ مان چمڪو رونق.

آب (مونث) (ف. مذ) نير، پاڻي، جل، درياهه، پگهر، ميوي جو رس. (ص 1)

پڌرو ٿئي ٿو ته معنوي فرق جي ڪري الڳ داخلا لکيون ويون آهن، ٻيءَ داخلا ۾ قوسين ۾ مونث ٻه لکيو ويو آهي ته مذڪر ٻه، جيڪو غلط آهي. مترادف ۽ متبادل گهڻا ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، جيڪا سٺي ڳالهه آهي.

6. *’آب‘* کان پوءِ ان جون ذيلي داخلائون، جهڙوڪ: *’آب آب هونا، آب باراں، آب آتش رنگ، آب آجانا، آب بگڑنا‘* ته ڏنيون ويون آهن، پر وچ ۾ بنيادي داخلائون، *’آبا، آباد، آبادی، آبا و اجداد‘* وغيره ٻه شامل ڪيون ويون آهن، جنهنڪري لغت ۾ وڏو عيب پيدا ٿي پيو آهي.

هن *’جديد اردو-سندھی لغات‘* جي پڇاڙڪن صفحن ۾ شاگردن جي معلومات واسطي، مختلف عنوانن تحت، ’علامتون، ايجازات [ايجادات] ۽ اختصارت‘، ’اعشاري نظام‘ (شمار، وزن، تور ۽ ماپ جا پيمانه) وغيره ڏنا ويا آهن.

نتيجو: اردو ۽ سنڌي ٻوليون، سنڌ سميت، نه صرف پاڪستان پر هندستان ۾ پڻ ڳالهايون وڃن ٿيون، ان ڪري ٻنهي ٻولين جي لغتن تي ڀرپور ڪم ٿيڻ گهرجي ها، پر اوترو ڪم ٿيل نظر نه ٿو اچي. اردو کان سنڌي ٻوليءَ ۾، پاڪستان جي قيام کان پوءِ صرف پنج لغتون ڇپيون آهن، جن مان ٻه ٻه لغتون، هِڪڙي لغت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي جوڙيل ۽ ٻي لغت عبدالستار بلوچ جي جوڙيل، اهم آهن. انهن پنجن ئي لغتن ۾ الڳ الڳ نوعيت جون خوبيون ته آهن، پر منجهن ڪي ڪوتون ۽ خاميون پڻ نظر اچن ٿيون، جن تي ڌيان ڏرڻ جي گهرج آهي.

ويجهڙ ۾ 2019ع ۾ ٻن جلدن ۾ 1887 صفحن تي مشتمل، ”مختصر اردو لغت“ اردو لغت بورڊ ڪراچيءَ پاران ڇپي آهي. جيڪا 22_جلدن ۾ ڇپيل ’اردو لغت‘ (تاريخي اصول پر) تان مرتب ڪئي وئي آهي. جيڪڏهن ’مختصر اردو لغت‘ جي معنيٰ واري ڀاڱي کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرايو وڃي، ته اها هڪ سٺي ’اردو_سنڌي لغت‘ ثابت ٿي سگهي ٿي.

حوالا:

1. جالبی، جمیل، ڈاکٹر (مقالہ): سندھ میں اردو (آغاز سے 1750ء تک)، **پاکستان میں اردو**: پہلی جلد: سندھ، مرتبین: پروفیسر فتح محمد ملک، سید سردار احمد پیرزادہ اور تجمل شاہ، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، اسلام آباد، طبع اول 2006ء، ص 33
2. ندوی، سلیمان، سید (مقالہ): اردو کیونکر پیدا ہوئی، **پاکستان میں اردو**: پہلی جلد: سندھ، مرتبین: پروفیسر فتح محمد ملک، سید سردار احمد پیرزادہ اور تجمل شاہ، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، اسلام آباد، طبع اول 2006ء، ص 7
3. فرخ آبادی، رحمت، پروفیسر (مقالہ): سندھ میں اردو، **پاکستان میں اردو**: پہلی جلد: سندھ، مرتبین: پروفیسر فتح محمد ملک، سید سردار احمد پیرزادہ اور تجمل شاہ، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، اسلام آباد، طبع اول 2006ء، ص 20
4. بلوچ، نبی بخش خان، ڈاکٹر: سندھ میں اردو شاعری، مجلس ترقی ادب لاہور، طبع سوم 1978ء، ص 12
5. بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر: نئين جامع سنڌي لغات (جلد 1)، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو حيدرآباد، ڇاپو ٻيو ڊسمبر 2017ع، ص 3.
6. بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر: نئين جامع سنڌي لغات (جلد 1)، ڇاپو ٻيو 2017ع، ص 35.
7. https://www.urduinc.com/english-dictionary/آریہ%20درت-meaning-in-urdu
8. rekhtadictionary.com
9. فیروزالدین، مولوی: فیروز اللغات اردو جامع، فیروز سنز لمیٹڈ لاہور، نیا ایڈیشن، ص ۲.

مددي ڪتاب:

1. ابن الياس: نئين اردو_سنڌي لغات، آزاد بڪ ڊپو حيدرآباد، ڇاپو پهريون، 1950ع.
2. بلوچ، عبدالستار: اردو_سنڌي لغت/اردو سندهي لغت، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، ڇاپو ٽيون، 2015ع.
3. بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر: نئين جامع سنڌي لغات (جلد 1)، سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو حيدرآباد، ڇاپو ٻيو ڊسمبر 2017ع.
4. بلوچ، نبی بخش خان، ڈاکٹر: سندھ میں اردو شاعری، مجلس ترقی ادب لاہور، طبع سوم 1978ء
5. بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر ۽ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان: اردو_سنڌي لغت، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، ڇاپو پهريون، 1960ع.

6. صديقي، ابوالليث، ڊاڪٽر: بنيادي اردو سنڌي مترجم: جمال رند، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، پهريون ڇاپو 1968ع.

7. فیروزالدین، مولوی: فیروز اللغات اردو جامع، فیروز سنز لمیٹڈ لاہور

8. لنڊ، رحيم بخش: جديد اردو سنڌي لغات، اورنٽيل بڪ سوسائٽي لاهور، ڇاپو ڇپيل ناهي.

9. ملک، فتح محمد، پروفیسر و دیگر: پاکستان میں اردو: پہلی جلد: سندھ، مقتدرہ قومی زبان پاکستان، اسلام آباد، طبع اول 2006ء